

สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยบูรพา

ต.แสนสุข อ.เมือง จ.ชลบุรี 20131

ศักยภาพของชุมชนในการพึ่งตัวเอง : ศึกษากรณี

ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม

The Potentiality of Community Self-Subsistence : Case Study of

Mr. Wiboon Khemchaloem

โดย

นางสาว ไสภา ชานะมุล

28 MAR 2552

เริ่มบริการ

249342

๕.1 พ.ค. ๒๕๕๒

โครงการวิจัยนี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากเงินงบประมาณแผ่นดิน

ประจำปี 2539

มหาวิทยาลัยบูรพา

(ก)

คำนำ

งานวิจัยฉบับนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากเงินงบประมาณประจำปี 2539 สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ซึ่งผู้เขียนได้เสนอการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวบ้านมาใช้เพื่อแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจ และทำให้ชาวบ้านสามารถอยู่รอดโดยอาศัยศักยภาพของตนเอง โดยใช้กรณีศึกษาจากหมู่บ้านวิบูลย์ เข้มเฉลิม แห่งหมู่บ้านหัวหิน ตำบลลาดกระทิง อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม มา ณ โอกาสนี้ที่กรุณาสละเวลาพูดคุยในประเด็นต่างๆ และได้ให้ซึ่งภูมิปัญญาความรู้ของปราชญ์ชาวบ้านแก่ผู้วิจัย

อย่างไรก็ตามหากมีข้อผิดพลาดประการใด ผู้วิจัยขอน้อมรับความผิดพลาดทั้งหมดที่เกิดขึ้น และหวังว่าหากงานชิ้นนี้จะมีประโยชน์อยู่บ้างขอมอบแด่ปราชญ์ชาวบ้านทุกท่านที่สันทัดผลงความรู้เหล่านี้ไว้ เพื่อแสดงให้เห็นคุณค่าของพลังทางภูมิปัญญาของสังคมไทย ที่ได้สั่งสมมาชยาวนานนับแต่อดีตจนถึงทุกวันนี้

โสภา ชานะมุต

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	(ก)
บทนำ	1
บทที่ 1 ความหมายและความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้าน	4
1.1 ความหมายของคำว่าภูมิปัญญา	4
1.2 ความสำคัญและการสืบทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน	8
บทที่ 2 การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจไทยภายใต้แผนการพัฒนาประเทศ	11
2.1 การเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมแบบส่งออก	12
2.2 การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตเพื่อการตลาด	13
2.3 การพึ่งพาระบบตลาดเพื่อการผลิต	16
บทที่ 3 ความเป็นมาของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม กับการเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้า	18
3.1 จุดเริ่มต้นของชีวิต	20
3.2 การเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า	24
3.3 ปัญหาและอุปสรรค	26
บทที่ 4 แนวความคิดเรื่องการพึ่งพาตนเองกับการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิต	29
4.1 การคิดเกี่ยวกับการพึ่งตัวเอง	30
4.2 กระบวนการเรียนรู้การพึ่งตนเอง	34
4.3 การแสวงหาทางเลือกเพื่อพึ่งตนเองในระบบวนเกษตร	37
บทที่ 5 วนเกษตร : ภูมิปัญญาและศักยภาพในการพึ่งตนเองของชาวบ้าน	47
5.1 ภูมิปัญญาในวนเกษตร	47
5.2 ศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชนในระบบวนเกษตร	53
5.3 ความยั่งยืนของชุมชน	58
บทสรุป	63
บรรณานุกรม	64

ตารางที่ 1 : แสดงเหตุผลที่เกษตรกรซื้อรถแทรกเตอร์ขนาดเล็กมาใช้

15

สารบัญแผนภูมิ

หน้า

แผนภูมิที่ 1 : ความสัมพันธ์ในระบบเศรษฐกิจชุมชน	59
แผนภูมิที่ 2 : ความยั่งยืนและความเข้มแข็งของระบบการเรียนรู้การพึ่งตนเองของชุมชน	62

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

นับตั้งแต่พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา ประเทศไทยเริ่มมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 จนกระทั่งปัจจุบันกำลังเข้าสู่การใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 ภายในช่วงเวลาที่ผ่านมาทศวรรษ โครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตในภาคเกษตรกรรม โดยรัฐเน้นและส่งเสริมให้มีการผลิตเพื่อป้อนสู่อุตสาหกรรม หรืออีกด้านหนึ่งคือการเน้นการผลิตเพื่อการส่งออก ซึ่งเป็นแนวนโยบายของประเทศเพื่อแสวงหารายได้เข้าสู่ประเทศจากการผลิตเพื่อการส่งออก

แนวทางการพัฒนาดังกล่าว ส่งผลให้ภาคเกษตรกรรมในชนบท มีการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิต ตลอดจนการเปลี่ยนรูปแบบการเพาะปลูก กล่าวคือ แต่เดิมข้าวเคยเป็นสินค้าที่มีความสำคัญในภาคชนบทและเป็นสินค้าส่งออกสำคัญ แต่ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจนั้นได้มีการส่งเสริมให้มีการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นๆ หรือพืชพาณิชย์หลากหลายชนิดมากขึ้น อาทิ ข้าวโพด อ้อย มันสำปะหลัง ซึ่งหมายถึง การที่ชาวบ้านที่หันมาทำการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้า จำเป็นต้องลงทุนมากขึ้น ทั้งการขยายพื้นที่เพาะปลูก การใช้ปุ๋ย การซื้อเมล็ดพันธุ์พืช และการลงทุนด้านเทคนิคอื่นๆ

ดังนั้นชุมชนในภาคชนบทจึงถูกดึงเข้าสู่เศรษฐกิจในระบบตลาดมากขึ้น ซึ่งหมายถึงชาวบ้านต้องพึ่งพาแหล่งเงินทุนจากสถาบันการเงินต่างๆ อันเป็นแหล่งเงินกู้จากภายนอกเพื่อนำมาลงทุนในการเพิ่มผลผลิตให้สูงขึ้น มีการพึ่งพาระบบตลาดซึ่งเป็นระบบธุรกิจขนาดใหญ่ ทั้งในการติดต่อปัจจัยวัตถุดิบในการผลิต รวมทั้งตลาดรับซื้อผลผลิต ฉะนั้นปัญหาที่ตามมาคือ ชาวบ้านขาดความรู้ความเข้าใจ ตลอดจนขาดพลังที่จะต่อรองกับระบบธุรกิจภายนอกชุมชนที่มีขอบข่ายและกลไกที่ซับซ้อนกว่าตลาดซื้อขายแลกเปลี่ยนของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบตลาดนั้นถูกดึงและถูกนำเข้าสู่ระบบตลาดโลก สิ่งเหล่านี้อยู่นอกเหนือชุมชนชนบทจะสามารถรับมือได้ เมื่อเกิดปัญหาขึ้น เช่น ภาวะหนี้สินของชาวบ้าน การสูญเสียที่ดินในการทำกิน ก่อให้เกิดการล้มละลายของชาวบ้านในภาคชนบทเป็นจำนวนมาก

ถึงแม้ว่าภาพโดยรวมของการพัฒนาประเทศจะส่งผลให้เกิดการพัฒนาและการขยายตัวของเศรษฐกิจ แต่ในขณะเดียวกันก็พบว่าภายใต้แผนพัฒนานี้ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชาวบ้านอย่างเกินคาดเดา เพราะความร่ำรวยของเศรษฐกิจของประเทศไม่ได้หมายถึงว่าชาวบ้านได้อยู่ดีกินดี กลับถูกกระแสการพัฒนานำไปสู่ความยากจนที่ไม่สามารถต่อรองหรือช่วยตัวเองได้ โดยเฉพาะแนวทางการพัฒนาเหล่านี้ล้วนวางอยู่บนการพึ่งพาความรู้จากภายนอกทั้งสิ้น พลั้งภูมิปัญญาหรือความรู้ของชาวบ้านที่สืบทอดมาที่ช่วยให้พวกเขามีความยั่งยืนในชีวิตแบบพอมีพอกินพลอยสูญสลายไปด้วย

อย่างไรก็ตาม ในห้วงเวลาเดียวกันที่กระแสการพัฒนารีบรุดไปข้างหน้าอย่างไม่หยุดยั้ง และผลกระทบตลอดจนปัญหาที่ชาวบ้านต้องเผชิญ ไม่สามารถหาทางออกได้นั้นได้นำไปสู่การแสวงหาแนวทางใหม่ในลักษณะที่ทวนกระแส กล่าวคือมีชุมชนบางแห่ง และ ผู้นำชุมชนหลายๆที่ได้ปลื้มค้ำออกมาจากการทำคามกระแสพัฒนาที่ไม่มีคำตอบ โดยการหันกลับมาทบทวนถึงภูมิปัญญาดั้งเดิม และประยุกต์แนวทางเหล่านั้นมาใช้เป็นเครื่องมือในการนำไปสู่การพึ่งพาตนเองของชาวบ้าน และลดการพึ่งพาระบบข้างนอกลงให้มากที่สุด โดยเฉพาะกลไกของระบบตลาดภายนอกหรือระบบเศรษฐกิจใหญ่ที่ครอบคลุมปริมณฑลสังคมไทยอยู่ในปัจจุบัน ในบรรดาชาวบ้านที่พยายามแสวงหาทางเลือกใหม่เหล่านี้ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม แห่งชุมชนบ้านห้วยหิน คือเกษตรกรผู้หนึ่งที่ค้นพบวิถีทางใหม่แห่งการพึ่งตนเอง โดยการนำเอาวิถีคิดแบบวนเกษตรมาใช้ และได้รับการยกย่องและถูกยอมรับว่า เป็นปราชญ์ชาวบ้านผู้หนึ่งที่สามารถประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นมาปรับใช้กับศักยภาพของชุมชนได้อีกแนวทางหนึ่ง

การศึกษาวิจัยในหัวข้อนี้ จึงเป็นการศึกษาแนวคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม ซึ่งอาศัยภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นฐานเศรษฐกิจของชีวิต ในรูปแบบของการทำการเกษตรแบบวนเกษตร ซึ่งจะกลายเป็นแนวทางใหม่ หรือทางเลือกใหม่ของสังคมไทยที่จะทำให้ชาวบ้านสามารถพึ่งพาตนเองจากการหันกลับมาประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาที่สั่งสมมายาวนานของชาวบ้านเป็นแนวทางนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์ของงานวิจัย

1. เพื่อศึกษาถึงการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนในท้องถิ่น
2. เพื่อศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตของชุมชน และปัญหาที่เกิดขึ้นจากระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าของชาวบ้าน โดยเฉพาะในภาคตะวันออก
3. เพื่อศึกษาแนวคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม และวิธีการแก้ไขปัญหา โดยการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อศึกษาแนวคิดและรูปแบบของ “วนเกษตร” ที่กลายเป็นศักยภาพของชาวบ้านในการนำมาสู่วิถีทางแห่งการพึ่งตนเอง

ขอบเขตของงานวิจัย

งานวิจัยหัวข้อนี้เป็นการศึกษาเฉพาะกรณีศึกษา แนวคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม แห่งชุมชนบ้านห้วยหิน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ (Historical Research) โดยการศึกษาวิจัยจากเอกสาร (Documentary Research) และการสัมภาษณ์ (Interview) นำเสนอการทำรายงานวิจัยโดยวิธีการทางประวัติศาสตร์

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เข้าใจ ถึงสภาพปัญหาของชุมชนในภาคชนบทที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาประเทศภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ
2. เพื่อเป็นตัวอย่างของการแสวงหาทางเลือกของชาวบ้านในการหาวิธีพึ่งตนเอง
3. ทำให้ทราบถึงพลังของภูมิปัญญาของชาวบ้านว่ายังมีพลังอยู่ในการนำมาประยุกต์ใช้เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน
4. เพื่อเป็นแนวทางนำไปสู่แนวคิดว่าด้วยการพัฒนาประเทศ ที่จำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนวิธีคิดใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวทางการพัฒนาชนบทในความหมายใหม่

สถานที่เก็บข้อมูล

1. ห้องสมุดมหาวิทยาลัยบูรพา ห้องสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
2. สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา
3. ชุมชนบ้านห้วยหิน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา

ความหมายและความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้าน

1.1 ความหมายของภูมิปัญญา

คำว่า “ภูมิปัญญา” (Wisdom) หรือ ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular wisdom) (1) เป็นคำที่ถูกนำมาใช้อย่างแพร่หลายในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกระแสโลก (Globalization) เข้ามากระทบในทุกส่วนของสังคมไทย ทำให้มีการหวนกลับมาให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาไทย ซึ่งเป็นรากเหง้าความรู้เดิมที่ตกตะกอนอยู่แล้วและแทรกอยู่ไปในการดำเนินวิถีชีวิตของชาวบ้าน เพราะมองเห็นว่าการถูกดึงเข้าสู่กระแสเศรษฐกิจของโลกโดยที่ประเทศไทยไม่สามารถยืนอยู่ได้ด้วยตัวเองหากแต่ขึ้นอยู่กับแรงเหวี่ยงทางเศรษฐกิจของระบบทุนนิยมโลกนั้น ในที่สุดแล้วไม่ได้สร้างระบบที่ยั่งยืนแก่สังคมไทย แม้ระบบเศรษฐกิจแบบฟองสบู่จะทำให้ดูเหมือนว่าเศรษฐกิจไทยทะยานไปสู่ความมั่งคั่ง แต่สิ่งที่พิสูจน์ให้เห็นในเวลาต่อมาคือ การพังทลายของเศรษฐกิจแบบฟองสบู่ในปัจจุบัน ซึ่งคงต้องหันกลับไปทบทวนนโยบายของรัฐหลายทศวรรษที่ผ่านมาของไทยว่า กระแสการพัฒนาที่เน้นการวิ่งไล่ตามโลก ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอะไรขึ้นบ้างในสังคมไทย โดยเฉพาะในภาคชนบท

ดังนั้นการทวนกระแสที่มีการหันกลับมาศึกษาภูมิปัญญาไทยอีกครั้งของคนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นปราชญ์ชาวบ้านเพื่อแสวงหาทางเลือกและทางออก จึงปรากฏขึ้นในห้วงทศวรรษที่ผ่านมา เพราะคนเหล่านี้เล็งเห็นว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นคือกุญแจสำคัญที่จะช่วยให้ชาวบ้านสามารถกลับไปสู่ระบบการพึ่งพาตนเองได้อีกครั้ง โดยเฉพาะมีงานเขียนหลายเล่มที่นำไปสู่การจุดประเด็นแนวคิดดังกล่าวนี้ เช่น งานของ เสน่ห์ จามริก ใน ฐานคิดสู่ทางเลือกใหม่ของสังคมไทย หรืองานของ อภิชัย พันธเสน ใน ความหวัง ทางออก และทางเลือกใหม่ เป็นต้น

สิ่งสำคัญคืออย่างไรที่เรียกว่าภูมิปัญญาชาวบ้าน หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญานี้จะก่อให้เกิดศักยภาพของชุมชนได้อย่างไร ดังนั้นจึงมาดูความหมายและนิยามของคำว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น ก่อนที่จะกล่าวถึงความสำคัญในลำดับต่อไป

1 คำว่าภูมิปัญญาท้องถิ่น มีคำเรียกในภาษาอังกฤษว่า “Local knowledge” ดูรายละเอียดในงานของ Clifford Geertz, Local knowledge Fontana Press an Imprint of Harper Collins Publishers, 1993

ประเวศ วะสี ผู้คลุกคลีอยู่ในกลุ่มนักพัฒนาชนบท ได้ให้ความหมายของคำว่า
ภูมิปัญญาชาวบ้าน ดังนี้

“...ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เอง ที่นำมาใช้แก้ไข
ปัญหา เป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้าง ทั้งลึก ที่ชาว
บ้านสามารถคิดได้เอง ทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตได้
ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย....ภูมิปัญญาจึงเกิดจากการสะสมเรียนรู้มาเป็นระยะเวลายาว
นานมีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชา ไม่แยกเป็นวิชาๆแบบที่เราเรียน
ฉะนั้นวิชาเกี่ยวกับเศรษฐกิจอาชีพ ความเป็นอยู่ เกี่ยวกับการใช้จ่าย เกี่ยวกับการ
ศึกษาวัฒนธรรมนั้น จะผสมกลมกลืนเชื่อมโยงกันหมด” (1)

สรุปภาพของคำว่าภูมิปัญญาท้องถิ่น คือรากฐานความรู้ของชาวบ้านที่สั่งสมประสบ
การณ์สืบต่อกันมา ทั้งที่เป็นประสบการณ์ทางตรงที่ได้จากตัวเอง และเป็นประสบการณ์ทางอ้อม ซึ่ง
เรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือการถ่ายทอดสืบต่อกันมา

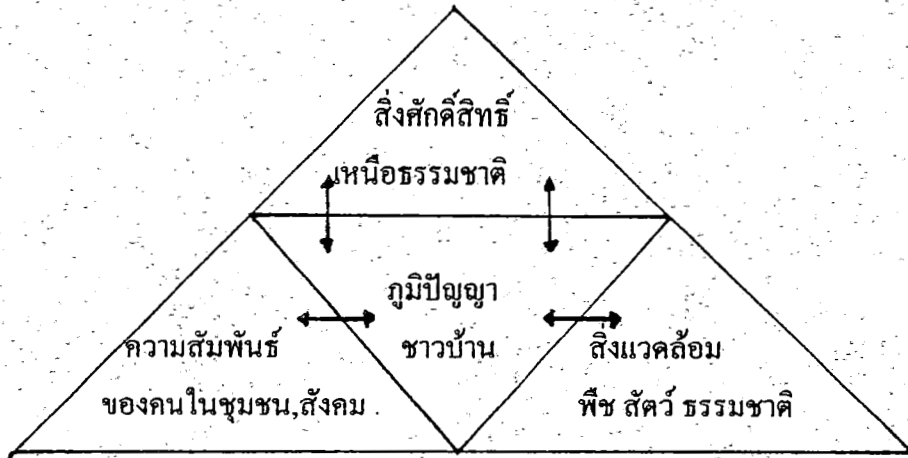
โดยอาจแบ่งลักษณะของภูมิปัญญาออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1. ลักษณะที่เป็นนามธรรม คือภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับโลกทัศน์ จีวทัศน์ ซึ่งเป็น
ปรัชญาในการดำเนินชีวิต อันได้แก่ ความคิดเรื่อง เกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและ
ความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน
2. ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับกิจกรรมเฉพาะด้านต่างๆ เช่น การทำ
มาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปดนตรี และอื่นๆ ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้
สะท้อนออกมาในสามลักษณะที่สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดคือ
 - ก. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม สัตว์ พืช และธรรมชาติ
 - ข. ความสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ที่ร่วมกันในสังคม หรือในชุมชน
 - ค. ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ สิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้
ทั้งหลาย (2)

1 ประเวศ วะสี “การสร้างสรรค์ภูมิปัญญาไทยเพื่อการพัฒนา”, ชุมชนพัฒนา, 1:5
(มกราคม-กุมภาพันธ์ 2530) หน้า 2

2 เสรี พงศ์พิศ คืนสู่รากเหง้า กรุงเทพฯ : เทียนวรรณ, 2529 หน้า145-146

สรุปภาพความสัมพันธ์จากสามลักษณะได้ดังนี้



จากภาพสามเหลี่ยมดังกล่าว จะมองเห็นรากฐานของภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีความเชื่อมโยงและความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันทุกๆ ส่วน ทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม คือในเชิงนามธรรม หมายถึง จิตวิญญาณที่สัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ ภูมิปัญญาส่วนนี้จะสะท้อนและปรากฏอยู่ในรูปของพิธีกรรม ความเชื่อ ประเพณีท้องถิ่นของชาวบ้านในส่วนที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ ซึ่งเป็นสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ส่วนความเชื่อที่เป็นรูปธรรม จะปรากฏในการแสดงออกทางประเพณีวัฒนธรรม ของแต่ละท้องถิ่น หรือการดำเนินชีวิต การประกอบอาชีพ เป็นต้นและทั้งภูมิปัญญาที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมนี้เองที่ได้ผนวกเอาไว้เป็นเรื่องเดียวกัน อาทิเช่น การทำไร่ทำนาของชาวบ้าน ได้ผนวกเอาความรู้เกี่ยวกับเรื่อง สิ่งแวดล้อมรอบตัวเขาทั้งหมดมาใช้ ตั้งแต่ความรู้เรื่องสภาพดินฟ้าอากาศ สภาพพื้นดิน พันธุ์ข้าว การหว่านไถ จนกระทั่งการเก็บเกี่ยว หลังการเก็บเกี่ยวก็จะมีประเพณี เทศกาลต่างๆ ที่เกิดขึ้นเพื่อเชื่อมโยงและยึดโยง สายสัมพันธ์ของชุมชนให้คงอยู่ต่อไป การผนึกชุมชนให้มีความเข้มแข็งนี้ อาจปรากฏในรูปแบบประเพณีต่างๆ ของทุกภูมิภาคของประเทศไทย ยกตัวอย่างเช่น ภาคอีสานมีประเพณีแห่นางแมว แม้ว่าจะเป็นที่ทราบกันว่า ประเพณีนี้เพื่อทำพิธีขอฝน ในภาวะฝนแล้งจะมีการทำพิธีนี้ขึ้นมา หากแต่ยังมองลึกลงไปในความหมายของประเพณีแห่นางแมวแล้วจะพบว่า ประเพณีนี้ได้ซ่อนนัยสำคัญ คือการผนึกกำลังของชุมชนในยามวิกฤติ เพื่อให้ชุมชน เข้มแข็ง อยู่ได้ต่อไป (1)

ดังนั้นทั้งสามมิติของภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นสิ่งที่เชื่อมต่อกันโลกทัศน์และวิถีชีวิตของชาวบ้านให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภูมิปัญญาชาวบ้านจึงไม่ใช่สิ่งที่จะสามารถแยกออกจากกันได้

1 คูณงานเขียนที่วิเคราะห์ประเด็นนี้อย่างดียิ่งในงานเขียนของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ “การแห่นางแมววิกฤติการณ์ของชาวนาไทย” ผ้าขาวม้า, ผ้าลินิน, กางเกงใน และ ฯลฯ ว่าด้วยประเพณี, ความเปลี่ยนแปลงและเรื่องสรรพสาระ กรุงเทพฯ : มติชน, 2538 หน้า 30-35

1.2 ความสำคัญและการสืบทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน

ในสังคมไทยที่ชนบทย้ายทอดความรู้ของชาวบ้าน ซึ่งเรียกว่า “วัฒนธรรมราษฎร” มีจารีตการถ่ายทอดโดยการบอกเล่าสืบทอดกันมาในรูปของ “มุขปาฐะ” คือการถ่ายทอดโดยการเล่าสืบทอดกันมาที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร โดยปรากฏในพิธีกรรม ประเพณี สุภาษิต คำสอน ของแต่ละท้องถิ่น โดยการใช้สื่อพื้นบ้านเช่น คำขอในภาคเหนือ หมอลำในภาคอีสาน ตะลุงหรือโนราห์ในภาคใต้ แห่หรือลำตัดในภาคกลาง หรือปรากฏอยู่ในการละเล่น การเล่านิทาน การเล่นปริศนาคำทาย รวมทั้งการเทศน์ทางศาสนา สื่อเหล่านี้ ได้บอกเล่าถึงประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น ชนบทรธรรมนิยมประเพณีของท้องถิ่น คติธรรม คำสอน การเมือง การปกครอง การประกอบอาชีพ การรักษาโรคพื้นบ้าน รวมถึงการถ่ายทอดในรูปแบบการบันเทิงที่สอดแทรกคำสอน เช่นลำตัด ภาคกลาง หนังตะลุง ภาคใต้ (1)

ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ชี้ให้เห็นความสำคัญของการรื้อฟื้นสิ่งที่เรียกกันว่าภูมิปัญญาชาวบ้าน เพราะเกิดการทวนกระแสการพัฒนาประเทศในกระแสหลัก ที่มุ่งเน้นการผลิตภายใต้กรอบแนวคิดที่ว่า ความเจริญทางเศรษฐกิจของประเทศจะเกิดขึ้นภายใต้การพัฒนาอุตสาหกรรมเท่านั้น และความอยู่ดีกินดีของประชากรของประเทศจะเกิดขึ้นจากการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิต โดยเฉพาะในภาคเกษตรกรรม ที่จะต้องใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วย

แต่กว่าสามทศวรรษที่ผ่านมา ได้พิสูจน์ให้เห็นถึงความผิดพลาดและล้มเหลวของแนวคิดภายใต้กรอบการพัฒนาในกระแสหลัก โดยเฉพาะความล้มเหลวของภาคเกษตรกรรมในภาคชนบท จึงเกิดความเคลื่อนไหวในกลุ่มนักคิด นักพัฒนาชนบท ตลอดจนชาวบ้านจำนวนหนึ่ง ที่หันกลับมาวิพากษ์แนวคิดในกระแสหลัก และมองเห็นว่าวิธีการแก้ไขปัญหมาให้ชาวบ้านในชนบท มีแต่ต้องหันกลับมารู้จักตัวเองก่อน ว่าที่มา และรากเหง้าของชนบทในสังคมไทยดำรงอยู่มาได้อย่างไร ในอดีตกาล และพลังส่วนนี้ ได้สูญหายหรือยังอยู่ ถ้ามันยังคงมีพลังอยู่ จะรื้อฟื้นกลับมาเป็นพลังของชุมชน ได้อีกอย่างไร

กระบวนการหวนกลับมาศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงเกิดขึ้นและถูกนำมาใช้อีกครั้ง นับเป็นการผลิตซ้ำทางภูมิปัญญาของชาวบ้าน ซึ่งเกิดขึ้นโดยเหล่านักปราชญ์ชาวบ้านในท้องถิ่นต่างๆ ดังจะเห็นได้จากความเคลื่อนไหวในบางท้องถิ่น โดยเฉพาะภาคอีสาน ที่ปรากฏผู้นำชุมชนหรือผู้นำ

หมู่บ้านได้ถูกขยับมาปฏิเสธรูปวิถีทางการผลิตแผนใหม่ และในเวลาเดียวกัน ก็เสาะแสวงหาหนทางที่ เกิดจากการใช้ความรู้ที่เกิดจากการเรียนรู้ด้วยตัวเองจากการที่ชาวบ้านประสบปัญหาด้วยตัวเอง อัน เป็นประสบการณ์ที่ได้รับจากการดำเนินตามแนวคิดแบบใหม่ ภายใต้อความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาค ด้วยตัวเองจากบทเรียนเหล่านี้ ผู้นำชุมชนเหล่านี้ก็ได้ตระหนักในศักยภาพของความรู้ดั้งเดิมของตัวเอง ที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษตัวอย่างของการนำเอาภูมิปัญญาชาวบ้านมาใช้เพื่อแก้ไขปัญหาค เช่น การทำเกษตรกรรมธรรมชาติของ พ่อคำเดื่อง ภาษี แห่ง หมู่บ้านโนนเขวา ตำบลคอนมนต์ อำเภอ สดึก จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งหลังจากประสบความล้มเหลวในการปลูกพืชเศรษฐกิจ ตามนโยบายของรัฐบาล คือ การทำไร่อ้อย พ่อคำเดื่องจึงหันกลับมาใช้วิธีการทำการเกษตรตามแบบดั้งเดิม เช่น การปลูก พืชที่จำเป็นสำหรับบริโภคในครัวเรือน เช่น ปลูกข้าว ทำสวนพริก โดยที่เปลี่ยนแปลงกรรมวิธีการ ปลูกที่ไม่เน้นเทคโนโลยีสมัยใหม่ แต่เน้นหลักเกษตรกรรมตามแบบธรรมชาติ ซึ่งมีหลักสำคัญอยู่ 4 หลัก ไม่ไถพรวน, ไม่ใช้ปุ๋ยเคมี, ไม่ใช้ยาฆ่าแมลง, ไม่กำจัดวัชพืช ขณะที่วิธีการทำนานั้น เน้นการทำนาแบบธรรมชาติ คือ ใช้อุปกรณ์เพียงคราดและเคียว ก็สามารถทำนาได้ แต่สิ่งที่สำคัญคือการ สังเกตเรื่อง ดิน ฟ้า อากาศ โดยในช่วง พฤษภาคม-มิถุนายน หลังฝนตกครั้งแรก ดินเปียกชุ่มแล้ว หว่านข้าว และถั่วเขียวลงในนาข้าว เสร็จแล้วคลุมด้วยฟาง ตามด้วยการปล่อยน้ำเข้านาจนท่วมฟาง และโคนต้นถั่ว เมื่อต้นถั่วเริ่มใบเริ่มร่วงและฟางข้าวเริ่มยุบก็ปล่อยน้ำออก ต้นข้าวเริ่มแข็งแรงและกัก เก็บน้ำไว้ได้เองแล้ว ฟางและถั่วจะกลายเป็นปุ๋ย ต่อมาเมื่อข้าวเริ่มออกรวงในเดือนพฤศจิกายน- ธันวาคม ให้หว่านถั่วดำลงไปบนนาข้าว เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว ให้เอาแฉะโม่ลงสลับกับถั่วดำ หลัง เก็บเกี่ยวถั่วดำ ก็จะไถแฉะโม่ค่อ และเมื่อเก็บเกี่ยวแฉะโม่แล้วก็เป็นช่วงเข้าพฤษภาคม ได้เวลาหว่าน ข้าวพอลดี (1) พ่อคำเดื่อง ได้สรุปกรรมวิธีการทำเกษตรกรรมธรรมชาติว่า

“ไม่ต้องไถ ไม่ต้องใช้ปุ๋ยเคมี ไม่ใช้ยาฆ่าแมลง ใช้ทุนน้อย ผลผลิตที่ได้ก็ออกมาก็ไม่ ต่างจากการทำนาแผนใหม่นัก นอกจากนี้เกษตรกรยังมีเวลาไปทำงานอื่นมากขึ้น... ดินก็จะดีวันดีคืนขึ้นเป็นลำดับ...” (2)

ลักษณะเช่นนี้ ทำให้การทำเกษตรแบบธรรมชาตินอกจากไม่ต้องพึ่งพาปียุติยา ศาสตร์ที่ต้องเสียค่าใช้จ่ายจำนวนมากแล้วยังช่วยรักษาสภาพแวดล้อมได้อีกทางหนึ่งด้วย

1. อนันต์ ลิขิตประเสริฐ “เกษตรกรรมธรรมชาติ ประสบการณ์ของคำเดื่อง ภาษี” ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท เล่ม 1 หน้า 205-212

2. เล่มเดิม หน้า 212

อีกตัวอย่างหนึ่งนั้น เช่นกรณีของพ่ออาจารย์ทองดี นันทะ จากตำบลก้านเหลือง อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีอาชีพทำนาข้าว อาหารจากป่า ต่อมาเกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบการผลิตที่ผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนกลายมาเป็นผลิตเพื่อการค้า เพราะข้าวเปลือกกลายเป็นสินค้าที่คนนอกหมู่บ้านเข้ามาหาซื้อ จึงก่อให้เกิดการเร่งผลิตในชาวบ้านในหมู่บ้านเพื่อให้ผลผลิตมากขึ้น โดยการก่อกันคั้นกันน้ำ ลำห้วยเพื่อชักน้ำเข้าสู่ที่นาของตัวเอง สิ่งที่เกิดตามมาคือลำห้วยของหมู่บ้านที่เคยลึกและมีน้ำไหลตลอดทั้งปี เริ่มตื้นเขิน ขณะเดียวกันแม้ว่าการกระตักถั่วดูเหมือนจะทำให้ชาวบ้านได้ผลผลิตมากขึ้นแต่ปรากฏว่าปริมาณข้าวเปลือกที่เก็บไว้บริโภคในยุ้งฉางกลับลดจำนวน

ปัจจัยอีกประการหนึ่งซึ่งส่งผลทางอ้อม คือหมู่บ้านคือชาวบ้านใกล้เคียงต่างหันไปปลูก ปอ และมันสำปะหลัง ก่อให้เกิดการถางป่าทำไร่ และผลที่ตามมาอีกมากมาย เช่นแหล่งต้นน้ำ แหล่งอาหารหมดสภาพ และทำให้ระบบนิเวศวิทยาเสียสมดุล

พ่อทองดี นันทะ ได้อพยพมาอยู่หมู่บ้านแห่งนี้ตั้งแต่เด็ก ๆ พ่อโตขึ้นได้บวชเรียน และเมื่อสึกออกมา ก็ได้รับเลือกเป็นผู้ปกครองหมู่บ้าน ถือเป็น “เจ้า” รักษาศาลปู่ตา หลักบ้าน หลักเมือง พ่อทองดี นันทะ มีอาชีพปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ขาย และใช้ชีวิตไปตามกระแสสังคม ในการจับจ่ายใช้สอย และการคิดหาทางได้กำไรมากมายในกิจการที่ลงทุนลงแรงไป แต่ปรากฏว่ายิ่งหาได้เท่าไรก็ไม่เคยพอ และในความเป็นจริงที่ประสบนั้น สิ่งที่ได้ไม่คุ้มกับสิ่งที่เสียไป พ่อทองดีกล่าวว่า “ทำงานเจ็บป่วย ปวดเนื้อปวดตัวไปหมด ถึงขนาดนอนฟูบไปเลยก็มี” (1)

ภายใต้สภาวะที่ถึงทางตัน พ่อทองดีเริ่มต้นสังเกตปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นรอบตัว ปัญหาของชาวบ้านที่มีหนี้สิน ปัญหาการสูญเสียที่ดิน ในที่สุดคือการละทิ้งถิ่นฐานบ้านช่อง ออกไปรับจ้างยังที่อื่น เกิดภาวะบ้านแตกสาแหรกขาด

ในที่สุดพ่อทองดีจึงตัดสินใจ เริ่มการเปลี่ยนแปลงกระบวนการผลิตใหม่หมดในที่ดินของตนเอง บนที่นา 6 ไร่ 3 งาน โดยใช้หลักคือ

1. ทำทุกอย่างด้วยแรงมือของตนเองและครอบครัว
2. ปลูกพืชผักที่บ้านที่ใช้ในการบริโภคประจำวันทุกอย่าง โดยปลูกสลับกับไม้ยืนต้น และไม้ผล
3. เลี้ยงสัตว์เพื่อช่วยเหลือตนเองในการหารายได้ และมีอาหารพอกิน
4. เน้นการปลูกน้อยได้หลาย ปลูกหลายได้น้อย คือการปลูกน้อยต้น แต่เตรียมดินให้ทั่วถึง เมื่อรุ่นแรกอยู่ได้จึงปลูกรุ่นที่สองต่อไป

1 ชนะ ปิยะกานนท์ และวิจิต นันทะสุวรรณ “เสียดอยู่เสียดกินอย่างพ่ออาจารย์ทองดี นันทะ” ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท เล่ม 1, หน้า 217-219

5. ไม่ใช้สารเคมีทุกชนิด ทั้งปุ๋ยและยาฆ่าแมลง
6. คำข่าวกินเป็นประจำเพื่อนำเอารามาเลี้ยงสัตว์
7. ปลุกสมุนไพร รักษาโรคโดยสมุนไพร และวิธีการรักษาแบบพื้นบ้าน ฟังหมอ และโรงพยาบาลแผนใหม่ให้น้อยที่สุด (1)

ภายหลังการทดลองกับวิธีการแบบใหม่ ผ่านไปสองปี พ่อทองดีก็ประสบความสำเร็จจนสามารถขยายพื้นที่ออกไปจนเต็มพื้นที่นาทั้งหมดที่มีอยู่ ทุกคนในบ้านมีความสุขกับการทำงาน และมีอาหารการกินอุดมสมบูรณ์ และยังมีเหลือเฟือแม่ ให้กับญาติพี่น้อง ผลผลิตที่เหลือ ก็สามารถส่งไปขายในตลาดได้ หลังจากนั้นพ่อทองดีจึงเผยแพร่ความคิดสู่ชาวบ้านอื่นๆ และกลายเป็นผู้นำของชุมชนในการที่สามารถพัฒนาศักยภาพให้ชาวบ้านสามารถพึ่งตนเองได้

จากตัวอย่างที่ได้กล่าวมา แสดงให้เห็นความสำคัญของการนำเอาพลังภูมิปัญญาของชาวบ้านกลับมาใช้อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งคำถามที่สำคัญข้อหนึ่งคือทำไมกระบวนการพัฒนา ซึ่งภาครัฐและเอกชนขนาดใหญ่เชื่อว่า ประสบความสำเร็จในการเร่งอัตราการเจริญเติบโตของประเทศ แต่ในทางกลับกันด้านหนึ่งปรากฏว่า ภาคชนบทของไทยได้รับผลกระทบไปในทางตรงกันข้าม ดังนั้นในบทต่อไปจะกล่าวถึงแนวคิดที่มาของแนวทางการพัฒนาประเทศ และผลกระทบที่เกิดขึ้นกับภาคชนบทของไทย

ความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจภายใต้แผนการพัฒนาประเทศ

ประเทศไทยเริ่มมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติต้นทศวรรษที่ 2500 ในสมัยที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี โดยใช้ยุทธศาสตร์ในการพัฒนาประเทศไปสู่ความเจริญมั่งคั่งและความร่ำรวย ภายใต้อิทธิพลกรอบแนวความคิดเรื่องสงครามเย็น ซึ่งเป็นกระแสหลักของสงครามอุดมการณ์ระหว่างสหรัฐอเมริกากับรัสเซีย ซึ่งช่วงชิงการหาพันธมิตรในภูมิภาคต่างๆ ขณะที่ประเทศไทยเลือกที่จะขึ้นอยู่กับฝ่ายอเมริกาและมองว่าอุดมการณ์สังคมนิยมเป็นอันตรายต่อเสถียรภาพความมั่นคงของรัฐไทย ผู้นำของไทยจึงเห็นว่าวิธีการที่จะให้ชาติไทยหลุดพ้นจากลัทธิอุดมการณ์ดังกล่าวมีเพียงการเร่งพัฒนา ให้ประเทศพ้นจากการด้อยพัฒนา พ้นจากความยากจนไปสู่ความร่ำรวย เมื่อนั้นประเทศไทยก็จะหลุดพ้นจากอันตรายของลัทธิคอมมิวนิสต์

ดังนั้น ภายใต้แนวความคิดนี้ จึงดึงประเทศไทยเข้าสู่การเลือกแนวทางการพัฒนาสู่ระบบทุนนิยมเสรี โดยการช่วยเหลือและสนับสนุนจากพันธมิตรอเมริกา ดังปรากฏในปี พ.ศ. 2503 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ให้มีการแปลบทสำรวจสถานะเศรษฐกิจของไทยโดยคณะกรรมการธนาคารโลก เรื่อง A Public Development Program for Thailand(1959)หรือ โครงการพัฒนาการของรัฐสำหรับประเทศไทย และให้กรรมการที่ปรึกษาและคณะกรรมการบริหารของสภาพพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ซึ่งตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2502 ทำหน้าที่ร่างแผนพัฒนาเศรษฐกิจ โดยสาระสำคัญของบทที่ 1 ซึ่งเป็นหัวใจของรายงาน ได้นำเสนอปรัชญาแห่งการพัฒนาเศรษฐกิจเสรีนิยมเอาไว้ (1)

แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่หนึ่งจึงถูกร่างขึ้นภายใต้อิทธิพลแนวคิดทางการพัฒนาเศรษฐกิจตามแบบปรัชญาของตะวันตก และมีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับแรกตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศนับตั้งแต่นั้นจึงทำให้วิถีการผลิตในสังคมไทยถูกดึงเข้าไปสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจของโลก โดยเน้นการส่งเสริมการลงทุนทั้งทุนที่มาจากต่างประเทศ และการลงทุนภายในเพื่อให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ซึ่งส่วนใหญ่ล้วนเป็นคำแนะนำจากคณะกรรมการธนาคารโลกและนักธุรกิจเอกชนชาวต่างชาติ นอกจากนั้นแล้วรัฐบาลได้มีการจัดตั้งหน่วยงานใหม่ๆขึ้นมาหลายหน่วยงานที่ดูแลให้การพัฒนาเศรษฐกิจดำเนินไป อาทิ สำนักงานส่งเสริมการลงทุน คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ เป็นต้น

1 กนกศักดิ์ แก้วเทพ "การพัฒนาประเทศไทย จากแผนพัฒนาฉบับที่ 1-7 บทวิเคราะห์ทางยุทธศาสตร์" ใน จตุรงค์ บุญยรัตนสุนทร บรรณาธิการ, วิถีวิทยาศึกษาในสังคมไทย : วิถีใหม่แห่งการพัฒนา กรุงเทพฯ: เอ็ดดิสันเพรสโปรดักท์, 2535 หน้า 822

2.1 การเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมแบบส่งออก

ภายใต้การผลักดันวิธีการผลิตของไทยเข้าสู่สมัยใหม่ ทั้งโดยนโยบายของรัฐและเงื่อนไขที่รัฐไทยนำเอาไทยเข้าไปผูกติดกับระบบทุนนิยมโลกอย่างเต็มตัว สถานการณ์นี้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกระบวนการสะสมทุนดั้งเดิม โดยการเปลี่ยนแปลงทุนพาณิชย์ให้เป็นทุนอุตสาหกรรม ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตัวเองของชนบทถูกนำมาผนวกไว้กับระบบเศรษฐกิจการค้าและการตลาดโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในช่วงทศวรรษที่ 2490 สินค้าการเกษตรเป็นสินค้าที่บูมที่สุดในเวลานั้น ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ที่สินค้าทางการเกษตรเป็นที่ต้องการมากที่สุด (1)

ตั้งแต่ พ.ศ. 2516 เป็นต้นมา รัฐบาลจึงมุ่งส่งเสริมการส่งออกสินค้าการเกษตรอย่างจริงจัง โดยรัฐใช้นโยบายการผลิตทางการเกษตร (agricultural diversification) เพื่อก่อให้เกิดการส่งออกสินค้าเกษตรเพิ่มขึ้น (2) นโยบายนี้รัฐจึงหันมาส่งเสริมให้เกษตรกรหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปอ ข้าวโพด อ้อย มันสำปะหลัง ซึ่งการทำกรเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจเหล่านี้ จำเป็นต้องใช้พื้นที่จำนวนมากเพื่อให้ได้ผลผลิตต่อไร่สูง และคู่กับการลงทุน อันประกอบด้วย การใช้รถแทรกเตอร์ไถพรวนในพื้นที่ขนาดใหญ่ ซึ่งไม่สามารถใช้แรงงานคนในครัวเรือนตามแบบการผลิตดั้งเดิมได้อีก การลงทุนในการซื้อเมล็ดพันธุ์ การลงทุนในการซื้อปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช เครื่องจักรกล ทั้งหมดนี้ได้ทำให้เกิดการจัดตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ ขึ้นในปี พ.ศ. 2516 โดยรัฐคาดหวังว่าธนาคารแห่งนี้จะเป็นจุดเริ่มต้นที่จะช่วยให้ชาวนาชาวไร่ มีแหล่งเงินกู้เพื่อนำมาใช้ในการลงทุนความสำเร็จที่เห็นได้จากนโยบายดังกล่าว คือการขยายพื้นที่เพาะปลูกในทุกภูมิภาค ตั้งแต่ภาคเหนือ อีสาน กลาง ตะวันออก และ ภาคใต้ เช่นกรณีการปลูกอ้อยที่พื้นที่ที่ทำการเพาะปลูกมากที่สุดคือแถบบริเวณภาคตะวันออก เช่นในเขตจังหวัดชลบุรี มีการขยายตัวของพื้นที่ จากเดิมมีประมาณ 400,000 ไร่ ในท้ายทศวรรษ 2490 ขยายกว่า 5 ล้านไร่ในทศวรรษถัดมา (3)

1 Pasuk Phongpaichit & Chris Baker, Thailand Economy and Politics, Oxford University Press , 1955, p. 51.

2 กำชัย ลายสมิต บรรณาธิการ, เศรษฐกิจไทยในระบบทุนนิยมโลก, กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533 หน้า 157

3 Pasuk Phongpaichit & Chris Baker, op.cit., pp. 52-54.

จากการประเมินแผนพัฒนาฉบับที่หนึ่ง พบว่าผลิตภัณฑ์มวลรวม (GDP) เพิ่มขึ้นในอัตราเฉลี่ยถึงร้อยละ 8 โดยเฉพาะในสาขาการเกษตร มีการขยายตัวสูงกว่าที่คาดไว้มาก กล่าวคือในแผนฯ กำหนดไว้ร้อยละ 3.3 แต่ผลที่เกิดขึ้นจริงสูงถึงร้อยละ 6.2 อย่างไรก็ตามความจริงที่เกิดขึ้น พบว่าผลพวงของการขยายพื้นที่เพาะปลูก นั้นทำให้เกิดการบุกรุกพื้นที่ป่าสงวนอย่างขนานใหญ่ (1)

อย่างไรก็ตาม ด้วยเงื่อนไขของการทำการเกษตรแบบแผนใหม่นี้ ทำให้ภาคเกษตรกรรมจำเป็นต้องถูกดึงเข้าสู่ระบบตลาดโลกที่มีความชอบขยับกลไกซับซ้อนกว่า ระบบตลาดเล็กๆของชุมชน อย่างเช่น ในขณะที่เกษตรกรผู้เพาะปลูกอ้อย จำเป็นจะต้องพึ่งพากับระบบโรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาล ในการรับซื้ออ้อย ผู้ที่กำหนดราคาอ้อยจึงไม่ใช่ชาวไร่ผู้ปลูกอ้อย แต่เป็นกลุ่มนายทุนเจ้าของโรงงานอุตสาหกรรมผลิตน้ำตาล และเอเย่นต์ในตลาดการค้าปลีกและส่งที่จะกดดันเรื่องราคาร้านน้ำตาลทราย ซึ่งมีอำนาจที่จะกดราคารับซื้ออ้อยให้ต่ำได้ ในที่สุดแล้วก็จะผลกระทบความรับผิดชอบมาที่เกษตรกรรายย่อยผู้ทำการเพาะปลูก

อีกประการหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งของโลกในระบบตลาดโลก คือสินค้าเกษตรชนิดใดที่จะต้องมีการแปรรูปเพื่อเป็นสินค้าส่งออกในตลาดโลก ก็จะถูกระบบตลาดโลกกดดัน เรื่องการแข่งขันการค้าระหว่างประเทศ ซึ่งอาจแอบแฝงในรูปของการกีดกันทางการค้าของประเทศ ซึ่งตรงจุดนี้รัฐไทยไม่มีวามสามารถ หรือศักยภาพที่จะต่อรองเพื่อผลประโยชน์สำหรับเกษตรกรรายย่อย เช่นการประกันพืชผล หรือการส่งเสริมการแปรรูปผลผลิตอื่นๆ ที่มีตลาดรองรับที่แน่นอน ด้านเกษตรให้กับชาวไร่ ชาวนา ผู้ผลิต อย่างเดียวที่รัฐมักจะทำเสมอคือการช่วยเหลือเฉพาะกลุ่มพ่อค้า หรือกลุ่มนายทุนอุตสาหกรรมเท่านั้น

ดังที่กล่าวมาจึงเห็นได้ว่า การเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมแบบส่งออก ทำให้เกษตร ไทยต้องเปลี่ยนระบบการผลิตไปตามกระแสความต้องการของตลาดโลก ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

2.2 การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตเพื่อการตลาด

วิถีการผลิตในอดีตของชุมชนในภาคชนบทไทยเป็นการผลิตแบบพอยังชีพ (Subsistence Economy) คือการผลิตเพื่ออยู่เพื่อกินภายในครอบครัว ซึ่งดำเนินมาถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และเริ่มเข้าสู่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมมากขึ้นภายหลังการเซ็นสนธิสัญญาเบาว์ริง

เป็นต้นมา แต่พลังของทุนนิยมก็ไม่ได้ทะลวงเข้าสู่ภาคชนบทของไทยอย่างเต็มที่ จนกระทั่งในทศวรรษ 2500 ภายใต้นโยบายผลักดันของรัฐบาลที่เน้นนโยบายส่งเสริมการผลิตพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตแบบพอยังชีพ เป็นการผลิตเพื่อการค้า คือการที่ชาวบ้านเริ่มเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาด (Market Economy)

ระบบการผลิตเพื่อการตลาด เป็นระบบที่ทำให้ชาวบ้านต้องเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตใหม่ กล่าวคือ การเร่งเพิ่มผลผลิตต่อพื้นที่ (ต่อไร่) ให้สูงขึ้น เพื่อนำเอาผลผลิตส่วนเกินมาเป็นสินค้าสำหรับการขายออกสู่ตลาด ซึ่งการจะเร่งให้เกิดผลผลิตต่อพื้นที่ให้มีปริมาณมากๆ นั้น ไม่สามารถอาศัยองค์ความรู้เดิมที่มีอยู่เพียงพอ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วิธีการแบบเก่าที่อาศัยแค่แรงงานของครอบครัว และการใช้แรงงานสัตว์ ดังนั้นชาวบ้านจึงจำเป็นต้องอาศัยเทคโนโลยีจากภายนอก ที่เห็นได้ชัดเจนคือการเข้ามาของรถแทรกเตอร์ ซึ่งมีปริมาณเพิ่มสูงขึ้น จากสถิติของกระทรวงเกษตรฯ ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของปริมาณการใช้รถแทรกเตอร์ ซึ่งเข้ามาแทนที่ระบบการเพาะปลูกที่อาศัยเพียงแรงงานแต่อย่างเดียว (ดูตารางที่ 1)

อีกประการหนึ่งที่น่าสนใจมาสู่การเปลี่ยนแปลงในระบบการผลิตแบบดั้งเดิมคือ การขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูก อย่างเช่นแต่เดิม ชาวบ้านเคยมีที่อยู่ 10 ไร่ ใน 10 ไร่นี้ ถ้าเป็นชาวสวนอาจจะลงผลไม้หลัก และปลูกพืชชนิดต่างๆแซม ดังเช่นกรณี ปะหรน หมัดหลี่ ซึ่งทำเกษตรผสมผสานที่สงขลาภาคใต้ ภายใต้กรอบแนวคิดใหม่ที่เน้นให้เกษตรกรปลูกพืชเศรษฐกิจ หรือการปลูกพืชเชิงเดี่ยว ได้ผลักดันให้เกษตรกรหันมาใช้วิธีขยายพื้นที่เพาะปลูกทั้งหมดที่มีอยู่ โดยการลงพืชชนิดเดียวในพื้นที่ทั้งหมด ที่สำคัญที่สุดคือการเลือกเทคนิคการทำเกษตรแผนใหม่ คือการปรับพื้นที่ทั้งหมดให้เรียบและมีระดับเดียวกัน วิธีการนี้จำเป็นต้องใช้เทคโนโลยีเข้ามาช่วย หรือมิฉะนั้นเจ้าของที่ดินก็อาจจำเป็นต้องใช้วิธีการจ้างแรงงานจำนวนมาก พื้นที่ขนาดใหญ่เท่าใดก็จำเป็นต้องใช้แรงงานมากขึ้นเท่านั้น ประการที่สองคือการแสวงหาแหล่งเงินทุน เพื่อใช้ในการเตรียมซื้อเชื้อหรือคั่นกล้าของพืชแต่ละชนิด การลงทุนในการซื้อยามาศัตรูพืช ปุ๋ยเคมีต่างๆ และตลอดระยะเวลาที่ยังไม่ได้ผลผลิต ต้องเสียค่าดูแลบำรุงรักษาเพราะพืชที่ปลูกอาจจะไม่ใช่พืชท้องถิ่น จึงต้องระมัดระวังมิให้พืชล้มตายไปก่อนการให้ผลผลิต และเมื่อพืชแต่ละชนิดออกดอก ออกผล ให้ผลผลิตแล้วเจ้าของก็อาจจะดำเนินการเก็บเกี่ยวผลผลิตได้เองตามลำพัง จำเป็นต้องอาศัยแรงงานจ้างอีกครั้ง ซึ่งแรงงานจ้างเหล่านี้มักมาจากแรงงานอพยพนอกถิ่น จึงไม่มีความแน่นอนของแรงงานรับจ้างอิสระเหล่านี้ว่าจะช่วยเก็บเกี่ยวได้ตามในเวลาที่ต้องการหรือไม่ เช่นกรณี การทำไร่อ้อย ไร่มันสำปะหลังในเขตจังหวัดภาคตะวันออก ที่มักประสบปัญหาการขาดแคลนแรงงานในฤดูกาลเก็บเกี่ยวอยู่เนืองๆ เนื่องจากต้องอาศัยแรงงานที่มาจากภาคอีสาน ซึ่งจะลงมารับจ้างนอกฤดูทำนาเท่านั้น

ตารางที่ 1 : แสดงเหตุผลที่เกษตรกรซื้อรถแทรกเตอร์ขนาดเล็กมาใช้

เหตุผล	ร้อยละของเหตุผล	
	(1)	(2)
ใช้ง่าย เบาแรง	52	77
ราคาถูก ประหยัดเงิน	26	1
ไม่มีแรงงานคนและสัตว์	15	9
ขยายพื้นที่เพาะปลูกได้	5	4
ปลูกพืชทันเวลา	20	48
ปรับสภาพพื้นที่ได้ดี	28	9
ใช้งานได้หลายอย่าง	38	5
ใช้รับจ้าง	1	20
อื่นๆ	6	1.6

ที่มา : กรมวิชาการเกษตร , การศึกษาผลกระทบของการใช้รถแทรกเตอร์เล็กจากต่างประเทศ, 2536

ทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า การปรับเปลี่ยนการทำการเกษตร เพื่อพอยังชีพ กับการทำการเกษตรเพื่อการค้านั้น สิ่งก็ตามมาที่ทำให้ชาวไร่ ชาวนาไทยต้องประสบ ความยุ่งยากอย่างไรบ้าง โดยเฉพาะการผลิตแผนใหม่นี้มุ่งให้ชาวชนบทหันมาพึ่งพิงทั้งองค์ความรู้ และเทคโนโลยี แรงงานจ้างจากภายนอกมากขึ้น

2.3 การพึ่งพาระบบตลาดเพื่อการผลิต

ประเด็นที่น่าสนใจมากที่สุด ในลำดับถัดมานอกเหนือจากการละทิ้งภูมิปัญญาและรูปแบบในการผลิตแบบดั้งเดิม นั่นคือการที่ระบบการผลิตแผนใหม่นำเอาชาวบ้านต้องเข้าสู่ระบบการพึ่งพิงแหล่งเงินทุน หรือการกู้เงินจากภายนอก ซึ่งแหล่งกู้เงินใหญ่ที่สุดของบรรดาเกษตรกรก็คือสถาบันการเงิน อันได้แก่ ธนาคารพาณิชย์ทุกแห่ง โดยใช้โฉนดที่ดินเป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันการกู้ยืมเงิน นอกจากนี้จากนโยบายส่งเสริมการเกษตรเพื่อการค้า รัฐบาลได้มีมติในการจัดตั้งธนาคารการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรขึ้น โดยคาดหวังว่าจะเป็นแหล่งทุนที่ใหญ่ที่สุดแก่ภาคเกษตรกร ซึ่งพบว่าจริงๆ ในที่สุด ธนาคารเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ก็เป็นเหมือนสถาบันการเงินอื่นๆ ที่เน้นนโยบายเสือนอนกินอันเป็นอุดมคติของการจัดตั้งธนาคารพาณิชย์โดยทั่วไป คือการแสวงหารายได้จากเงินออมและปล่อยสินเชื่อภายใต้อัตราดอกเบี้ยและเงื่อนไขอื่นๆ ในการค้ำประกันเงินกู้ที่มีได้มีความแตกต่างจากธนาคารพาณิชย์อื่นๆ ดังนั้นกรณีที่ชาวบ้านไม่มีความสามารถในการกู้เงินในระบบสถาบันการเงินที่ถูกต้องแล้ว เกษตรกรจึงหาทางออกด้วยวิธีอื่น คือการกู้เงินนอกระบบ ซึ่งการกู้เงินนอกระบบนี้ อาจจะต้องอาศัยบารมีผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น หรือนายทุนเงินกู้ในชนบทซึ่งจากงานวิจัยของเจิมศักดิ์ ปิ่นทองพบว่า การกู้เงินนอกระบบกลายเป็นแหล่งเงินกู้ที่สำคัญของชาวบ้าน ที่จำเป็นต้องอาศัยความคุ้นเคยกันเป็นส่วนตัวหรืออาศัยระบบอุปถัมภ์ระหว่างผู้ให้กู้กับผู้กู้ จากงานวิจัยชิ้นนี้ชี้ให้เห็นว่าความต้องการเงินกู้จะมีปริมาณสูงขึ้นในช่วงที่เกษตรกรต้องการเงินลงทุนในการเพาะปลูกพืชผลเกษตร ประมาณว่าช่วงเดือนกรกฎาคมและเดือนมีนาคม จะมีปริมาณเงินสดหมุนเวียนสำหรับการกู้เงินนอกระบบมากเป็นพิเศษในชนบท ซึ่งสำหรับเกษตรกรจำเป็นต้องใช้เงินเป็นจำนวนมากเพื่อลงทุนซื้อปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืช ขณะเดียวกันชาวนาต้องจำต้องยื่นเงินกู้ประมาณเดือนธันวาคมและมกราคม อันเป็นช่วงการเก็บเกี่ยวผลผลิตและขายผลผลิตได้ (1)

1 เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง และประยงค์ เนตยารักษ์, “โฉมหน้านายทุนผู้ให้กู้ชนบทไทย”, รั้งสรรค์ ธนะพรพันธ์ และนิพนธ์ พัวพงศกร บรรณาธิการ, เศรษฐกิจไทย : บนเส้นทางแห่งประชาสันติประชาคม เล่ม 1, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531, หน้า 107-151

ผลจากการศึกษาชิ้นนี้ ได้ชี้ให้เห็นปัญหาของระบบสินเชื่อในสังคมไทยว่า ระบบสินเชื่อในสังคมไทยทั้งสินเชื่อในระบบ คือสินเชื่อจากสถาบันการเงินและสินเชื่อนอกระบบ คือสินเชื่อที่ไม่ผ่านสถาบันการเงิน แต่อาศัยความรู้จักเป็นการส่วนตัวระหว่างผู้ให้กู้กับผู้กู้ในท้องถิ่นต่างๆ มีการขยายตัวอย่างกว้างขวาง อันเนื่องมาจากความจำเป็นต้องใช้เงินทุนหมุนเวียนในการลงทุน โดยเฉพาะภาคเกษตรกรรมที่นับตั้งแต่การเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้า รวมทั้งมีการลงทุนในการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ ทำให้เกิดภาวะการเป็นหนี้ทั่วไปในหมู่ชาวนาไรชาวนา ท้ายที่สุดที่ดินที่เป็นทรัพย์สินผืนสุดท้ายที่เป็นหลักประกันของชีวิตก็หลุดลอยไป อันเนื่องมาจากชาวนาไม่สามารถหาเงินมาใช้หนี้ได้ทันทั้งส่วนที่เป็นต้นและดอกเบี้ยที่เพิ่มพูนมากขึ้นทุกปี ที่ดินที่นำไปจำนอง หรือค้ำประกันเงินที่กู้ยืมมากก็ต้องหลุดจ่านองเป็นของธนาคารพาณิชย์ หรือ เจ้าของธุรกิจกู้ยืม (1)

ที่กล่าวมานี้คือสภาพของชนบทและชาวนา ชาวนา ชาวไร่ไทย ที่ต้องประสบปัญหาการกู้หนี้ยืมสินมานับตั้งแต่ยุคเริ่มต้นของพัฒนาการธนาคารไทย ที่เป็นธุรกิจของกลุ่มนายทุนการเงินไม่กี่กลุ่ม (2) นอกจากการพึ่งพิงสถาบันการเงินโดยยอมเป็นหนี้สินล้นพ้นตัว ต้องตกอยู่ในภาวะที่หากผลผลิตขายไม่ได้ก็ล้มทุน เกษตรกรต้องตกอยู่ในสภาพการขายที่นาเพื่อปลดเปลื้องหนี้สิน และต้องอพยพเข้ามาหางานทำในเขตเมืองหลวง เป็นแรงงานระดับล่างอันเนื่องจากไม่มีความรู้ทางช่างเทคนิคอื่นๆ (3) ในบทต่อไปจะนำสู่บทเรียนชีวิตของเกษตรกรที่เคยผ่านมรสุมชีวิตจากประสบการณ์จริงและสุดท้ายได้พยายามหาหนทางเพื่อความอยู่รอดจนนำมาสู่กระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชีวิตการเป็นเกษตรกรอีกครั้งที่สามารถยืนหยัดกับสภาพสังคมแบบทุนนิยมได้อย่างภาคภูมิใจ คือประวัติชีวิตและแนวคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม แห่งบ้านห้วยหิน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา

1 เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง และประยงค์ เนตยารักษ์ เล่มเดิม หน้า 107-151

2 คูการศึกษาของกลุ่มทุนธนาคารพาณิชย์ในประเทศไทย ใน พรรณี บัวเล็ก วิเคราะห์นายทุนธนาคารพาณิชย์ของไทย พ.ศ. 2475-2516, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์จำกัด, 2529

3 นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิพากษ์ประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ไว้น่าสนใจใน สังคมไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง, กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเผยแพร่และส่งเสริมงานพัฒนา, 2539, หน้า 149-171

ความเป็นมาของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิมกับการเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้า

ชีวิตของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิมมีหลายสถานะ เป็นผู้ใหญ่วัยบ้าน เป็นเกษตรกรดีเด่น เป็นผู้นำชุมชน และสุดท้ายที่สำคัญอย่างยิ่งคือการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้ใหญ่ คือความเป็นผู้รู้หรือปราชญ์ของชาวบ้าน ความเป็นปราชญ์ในที่นี้ไม่ใช่การได้มาด้วยประกาศนียบัตรที่สูงส่งในระบบการศึกษาในระบบ หากแต่เป็นการสั่งสมภูมิปัญญาที่ถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ ประกอบกับเกิดจากการเรียนรู้ด้วยตัวเองจากประสบการณ์จริงในชีวิตและจากการคิด การค้นหาคำตอบให้กับชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งในห้วงเวลาที่ประสบมรสุมแห่งชีวิต การต่อสู้กับชีวิตของผู้ใหญ่ในช่วงวิกฤติได้ให้บทเรียนที่มีค่ายิ่ง ทั้งต่อการเปลี่ยนแปลงชีวิตของผู้ใหญ่เองและต่อมาได้ส่งผลต่อสังคมในวงกว้าง ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทางรอดและทางเลือกของสังคมไทย ที่อาจต้องอาศัยแนวความคิดแบบผู้ใหญ่วิบูลย์เป็นพื้นฐาน ในการปฏิรูปแนวคิดเรื่องการพัฒนาใหม่

แน่นอนว่าปัจจุบันผู้ใหญ่วิบูลย์ได้รับการยอมรับทั้งในระดับประเทศและต่างประเทศ มีนักวิชาการตลอดจนผู้สนใจแนวคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์หลายต่อหลายคนได้เข้ามาเรียนรู้ศึกษาเกี่ยวกับตัวผู้ใหญ่วิบูลย์ ด้วยกัน รวมถึงแม้แต่ตัวผู้ใหญ่เองก็ได้ออกไปถ่ายทอดความคิดในการประชุม สัมมนา เสวนาทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการนับครั้งไม่ถ้วน และที่สำคัญผู้ใหญ่เองเคยเขียนอัตชีวประวัติของตนเองไว้ในชื่อเรื่อง “ สู่สังคมวนเกษตร : สำนักอิสระของชาวนาชาวไร่ ” ข้อมูลเหล่านี้แม้จะมีการนำศึกษา วิจัย และเรียบเรียงออกตีพิมพ์เผยแพร่หลายครั้งก็ตาม การศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาและแนวคิดที่ด้วยเรื่องวนเกษตรก็ยังคงต้องการการอธิบายที่หลากหลายมิติมากขึ้น เพื่อเสนอเป็นแนวคิดและการเลือกให้กับสังคมว่า แนวคิดเรื่องวนเกษตรจะเป็นทางออกที่ดีสำหรับสังคมไทยได้หรือไม่อย่างไร เนื้อหาในบทนี้ได้พยายามเรียบเรียงและสังเคราะห์ภาพของผู้ใหญ่วิบูลย์ จากข้อมูลที่กล่าวมา ผนวกกับการได้สัมภาษณ์ผู้ใหญ่ เนื้อหาของบทนี้จึงจะชี้ให้เห็นความคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในช่วงเวลาต่างๆ ที่จะช่วยให้เกิดความเข้าใจ ความคิดความเคลื่อนไหวภูมิปัญญาชาวบ้านในบริบทสังคมไทยในช่วงที่กำลังเปลี่ยนแปลง นอกเหนือจากการได้รับทราบเพียงแค่วิถีและแนวคิดของท่านเท่านั้น

ผู้ใหญ่วิบูลย์มีพื้นเพจากจังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นหนึ่งในจังหวัดของภาคตะวันออก มีพื้นที่ติดต่อกันระหว่างกรุงเทพฯ ชลบุรี สระแก้ว ปราจีนบุรี และจันทบุรี เป็นจังหวัดที่พื้นที่ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ ประกอบด้วยพื้นที่ลุ่ม เหมาะสำหรับปลูกข้าว และพื้นที่ป่าและภูเขา มีพื้นที่ป่า 2,805 ตารางกิโลเมตร (1,753,125 ไร่) ประมาณร้อยละ 51.64 ของเนื้อที่จังหวัด มีป่าสงวนแห่งชาติที่สำคัญคือ ป่าแควระบบ-ลี้ชัค อยู่ในท้องที่อำเภอสนามชัยเขต อำเภอนวมสารคามและกิ่งอำเภอแปลง

ยาว สภาพป่าดงดิบ ป่าผลัดใบ มีไม้ที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ยาง ตะเคียน ตะแบก มะค่าโมง (1) ต่อมาในช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่หนึ่งมีการบุกรุกพื้นที่ จนทำให้สภาพป่ากลายเป็นป่าเสื่อมโทรม ต่อมาในปี.ศ. 2525 คณะรัฐมนตรีประกาศอนุญาตให้สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรเข้าไปจัดการให้ราษฎรเข้าทำประโยชน์ จึงเหลือพื้นที่ป่าสงวนอยู่ประมาณ 2,427.37 ตารางกิโลเมตร แต่คาดว่าจะมีพื้นที่ป่าไม้เหลืออยู่จริงประมาณ 1,300 ตารางกิโลเมตร และเนื่องจากการสูญเสียพื้นที่ป่าไปค่อนข้างมาก เนื่องจากการบุกเบิกกลางที่ทำไร่ในช่วงตั้งแต่ปี 2510 เป็นต้นมา ทำให้ปัจจุบันมีแนวคิดว่าด้วยการปลูกสร้างสวนป่า โดยเฉพาะสวนป่าเอกชนที่ทำรายได้ในเชิงพาณิชย์ เช่น สวนป่ายูคาลิปตัส สนประคิพัทธ์ ยางพาราและสัก อย่างไรก็ตามจากงานวิจัยการทำสวนป่ายูคาลิปตัสในจังหวัดฉะเชิงเทรามีแนวโน้มสูงขึ้น คาดว่าจะเชิงเทร่าจะเป็นจังหวัดที่มีการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสมากที่สุดในประเทศไทย (2)

จากประเด็นนี้จะเห็นว่า การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจยังคงถูกผลักดันตั้งแต่เริ่มมีแผนพัฒนาจนกระทั่งปัจจุบัน และจากงานวิจัยชิ้นเดียวกันยังได้ชี้ให้เห็นถึงปัญหาของชาวบ้านที่ทำการปลูกสวนป่าเพื่อเศรษฐกิจว่า เกษตรกรส่วนใหญ่ก็ยังต้องการความช่วยเหลือด้านเงินทุน เนื่องจากโครงการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสเป็นโครงการที่ให้ผลผลิตหรือรายได้ต่อเมื่อสวนป่ามีอายุครบกำหนดตัดฟันคือมีอายุครบ 5 ปีแล้ว ทำให้เกษตรกรที่มีฐานะยากจนประสบปัญหาไม่มีรายได้อาจจนเจือครอบครัวยในช่วงที่ยังไม่สามารถขายสวนป่าได้ (3)

ตรงจุดนี้จะเชื่อมโยงให้เห็นว่าสภาพพื้นที่ที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ลงหลักปักฐานเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าธรรมชาติ แต่ภายใต้แนวความคิดว่าด้วยการปลูกเพื่อการค้า ส่งผลต่อการลดลงของปริมาณพื้นที่ป่าไม้ ในภาคตะวันออกลงไปเป็นอันมาก สิ่งนี้ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้เรียนรู้ด้วยประสบการณ์ แต่อย่างไรก็ตามแม้ผู้ใหญ่วิบูลย์จะสามารถหลุดออกจากวิธีการผลิตเช่นนี้ได้ แต่กระนั้นก็ดีหน่วยงานของรัฐโดยทั่วไปก็ยังส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกพืชพาณิชย์ต่อไป ดังผลจากรายงานวิจัยข้างต้น

สำหรับผู้ใหญ่วิบูลย์แล้วประสบการณ์จากการผลิตเพื่อขาย เป็นหนทางที่ทำให้เกษตรกรยากจนลง จนกระทั่งไม่สามารถพึ่งตนเองได้ ดังนั้น จากจุดนี้จึงจะมองประสบการณ์ของ

1 นุชจรี ชาติปัญญาชัย ต้นทุนและผลตอบแทนจากการลงทุนปลูกสวนป่ายูคาลิปตัส คามาลศุเลนชิต ภาคเอกชนในจังหวัดฉะเชิงเทรา, วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาบัณเฑาะฏิมหาบัณฑิต ภาควิชาการบัญชี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2529 หน้า 3

2 เล่มเดิม

3 เล่มเดิม หน้า 155

ผู้ใหญ่วิบูลย์นับตั้งแต่จุดเริ่มต้นของชีวิตจนนำไปสู่การก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบผลิตเพื่อตลาด และท้ายสุดคือปัญหาที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ต้องประสบ จนนำไปสู่การเรียนรู้ครั้งสำคัญในชีวิตของผู้ใหญ่วิบูลย์เอง

3.1 จุดเริ่มต้นของชีวิต

ย้อนหลังถอยกลับไปประมาณหกทศวรรษที่ผ่านมา ผู้ใหญ่วิบูลย์ เจริญเฉลิมเกิดวันที่ 29 ธันวาคม 2479 หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองไม่นานนัก ณ ตำบลเกาะขนุน อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา ถือเป็นหัวขบวนบรรยากาศทางการเมืองแบบใหม่ อาจกล่าวได้ว่าสังคมไทยกำลังหาหนทางสำหรับอนาคต ซึ่งสามารถเห็นได้จากกรณีความเคลื่อนไหว นับตั้งแต่แนวคิดโครงสร้างเศรษฐกิจฉบับของ ปรีดี พนมยงค์ และรวมทั้งกลุ่มพ่อค้าต่างๆที่ร่วมกันแสดง ความคิดเห็นเกี่ยวกับการพัฒนาเศรษฐกิจออกมาในเวลานั้น เช่น นายมังกร สามเสน เป็นต้น

ความเคลื่อนไหวส่วนใหญ่มุ่งเน้นการแสวงหาระบบเศรษฐกิจของสังคมไทย ซึ่งในเวลาต่อมาเค้าโครงเศรษฐกิจของ ปรีดี พนมยงค์ได้กลายเป็นปมความขัดแย้งในเชิงอุดมการณ์ของกลุ่มการเมืองที่แหลมคมในช่วงหลังปี 2475 เป็นต้นมา อันกล่าวได้ว่าเป็นจังหวัดที่ทำให้กลุ่มอำนาจในกองทัพมีโอกาสเข้ามามีบทบาททางการเมืองและยึดกุมอำนาจเบ็ดเสร็จนับตั้งแต่สมัยจอมพลแปลก พิบูลสงคราม เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงยุคสมัยของการรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

สำหรับตัวของผู้ใหญ่วิบูลย์นั้น ได้เริ่มต้นขึ้นในจังหวัดที่ไม่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ มากนัก แต่ในสมัยอดีตเมื่อหกสิบปีที่ผ่านมา จังหวัดฉะเชิงเทรายังถือว่าเป็นจังหวัดที่ยังคงความเป็นชนบทครบถ้วน อุดมสมบูรณ์ไปด้วยน้ำท่าและป่าเขาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งเขตอำเภอพนมสารคามที่มีอาณาบริเวณจรดกับผืนป่าใหญ่ ที่เรียกว่าเขตป่ารอยต่อห้าจังหวัด ซึ่งประกอบด้วยจังหวัดชลบุรี ระยอง จันทบุรี ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี

ครอบครัวผู้ใหญ่วิบูลย์ ซึ่งมีพ่อเป็นชาวจีนมีอาชีพเป็นหมอยาพื้นบ้าน มีแม่เป็นชานาคงความเป็นอยู่ในระบบทำกินแบบพอเลี้ยงชีพ คือการปลูกข้าวเพื่อกินและเก็บเกี่ยวอาหารบางอย่างจากไร่นาและป่า รวมทั้งอาศัยความรู้ด้านสมุนไพรที่พ่อสืบทอดทั้งจากญาติฝ่ายแม่ และผู้เป็นพ่อได้ศึกษาบวชเรียนเป็นศิษย์ของหลวงปู่ที่เขี้ยวชาญเรื่องสมุนไพร จึงสามารถผลิตยาพื้นบ้านโดยอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของพืชสมุนไพรที่สามารถหาได้ง่ายในป่า นำมาผลิตยา และเปิดร้านขายยาแผนโบราณเล็กๆที่ตลาดเกาะขนุน (1)

1 วิบูลย์ เจริญเฉลิม ผู้สังคมนเกษตร : สำนักอิสระของชาวนาชาวไร่ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2534 หน้า 35

เนื่องจากฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่ไม่ไกลจากกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นแหล่งของความรู้ที่สำคัญคือเป็นแหล่งแสวงหาโชคลาภและการหางานทำสำหรับคนต่างถิ่น ดังนั้นผู้คนต่างก็พากันเพียรเข้ามาแสวงหาความรู้ในกรุงเทพฯ โดยเฉพาะคนที่มีเงินจากต่างจังหวัดจะส่งลูกหลานมาศึกษาเล่าเรียนในเมืองบางกอก ดังนั้นผู้ใหญ่วิบูลย์จึงเป็นอีกผู้หนึ่งที่หลังจากจบชั้นประถมที่ 4 ก็มุ่งหน้าเข้าสู่กรุงเทพฯ โดยส่วนหนึ่งมาจากการที่ไม่มีความสุขในครอบครัวเนื่องจากพ่อมีภรรยาใหม่หลังจากที่แม่ของผู้ใหญ่วิบูลย์เสียชีวิต (1) ชีวิตของผู้ใหญ่วิบูลย์ในเมืองหลวงเป็นชีวิตที่ต้องสู้ เพราะต้องมาเป็นแรงงานรับจ้างในเมืองใหญ่

มีความสำคัญอยู่สองอย่างในช่วงจังหวะชีวิตในวัยเริ่มต้นของผู้ใหญ่วิบูลย์ที่น่าสนใจ คือ ประการแรกการที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ ได้ค้นพบเข้ามาแสวงหาความรู้ในเมืองหลวงนับเป็นการเปิดหูเปิดตา หรือกล่าวได้ว่าเป็นการเปิดโลกทัศน์ที่สำคัญครั้งแรกของเขา การศึกษาของผู้ใหญ่วิบูลย์ ไม่ได้ราบรื่นเหมือนลูกคนมีเงินที่ตั้งหน้าตั้งตาเรียนอย่างเดียว หากแต่เขาต้องหางานรับจ้างเพื่อหาเงินเรียนอยู่หลายปี เช่นเป็นลูกจ้างในร้านสังกะสี และโรงงานทำกระเบื้องตราภิเษก เป็นลูกจ้างร้านขายยาแผนปัจจุบัน และเป็นลูกจ้างในโรงพิมพ์ (2) ความหลากหลายในอาชีพรับจ้างเฉพาะทางที่เกิดขึ้นอย่างมากมาย นับแต่กระแสนิยมที่เข้ามาในสังคมไทยตั้งแต่ประมาณช่วงต้นรัตนโกสินทร์และขยายตัวมากยิ่งขึ้นในเวลาต่อมา โดยเฉพาะช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ได้เปิดโอกาสสำหรับผู้คน อย่างเช่นผู้ใหญ่วิบูลย์ ได้อาศัยทำมาหาเลี้ยงชีพในเมืองหลวง จนกระทั่งสามารถเรียนนอกระบบและสอบเทียบวุฒิได้ ความพยายามเช่นนี้เป็นการสอนให้ผู้ใหญ่รู้จักการต่อสู้และการวางแผนชีวิตสำหรับตัวเองมาตั้งแต่ต้น และยื่นมือช่วยเหลือตนเอง ไม่พึ่งผู้อื่น หรือพึ่งให้น้อยที่สุด ซึ่งอาจจะมาจากอุปนิสัยส่วนตัว ที่ค่อนข้างเป็นตัวของตัวเอง นอกจากนี้ชีวิตในเมืองหลวงทำให้โลกของผู้ใหญ่วิบูลย์ ได้สัมผัสกับความรู้อันหลากหลาย โดยเฉพาะความรู้จากการอ่านหนังสือ ผู้ใหญ่เล่าว่า การได้มีโอกาสอ่านหนังสือ คือการเปลี่ยนแปลงภายในสำคัญครั้งหนึ่งในชีวิต หนังสือที่ทำให้ผู้ใหญ่ประทับใจ คือหนังสือประเภทชีวประวัติบุคคลสำคัญของโลก เช่น ประธานาธิบดีลินคอล์น อันเป็นแรงบันดาลใจที่อยากจะเป็นผู้ยิ่งใหญ่ (3) ด้วยนิสัยรักการอ่าน การค้นคว้านี้เองทำให้ผู้ใหญ่สร้างห้องสมุดขึ้นที่บ้านในปัจจุบัน เก็บรวบรวมหนังสือที่คนบริจาคและหนังสือส่วนตัวของผู้ใหญ่ เปิดเป็นห้องสมุดสาธารณะ ให้ผู้ที่ไปเยี่ยมชม ได้อ่าน รวมทั้งเป็นห้องสมุดสำหรับเด็กที่มาเข้าค่ายที่บ้าน

1 วิบูลย์ เข็มเฉลิม เล่มเคิม หน้า 36

2 เล่มเคิม

3 ฉันทนา บรรพศิริโชค และสุริชัย หวันแก้ว ความคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์

ประการที่สองหลังจากที่ผู้ใหญ่วินุลย์กลับจากกรุงเทพฯ หลังสอบเทียบได้วุฒิมัธยม 6 ได้กลับไปบวชที่บ้าน อาจจะเป็นจุดสำคัญในการพัฒนาทางความคิดอีกครั้งของผู้ใหญ่วินุลย์ ซึ่งจะกลายมาเป็นระบบการเรียนรู้ส่วนหนึ่งในภายหลังของความคิดในระบบวนเกษตร เพราะในบทต่อไปนี้จะกล่าวถึงระบบวนเกษตรในความหมายของผู้ใหญ่วินุลย์ หมายถึงแนวความคิดที่ค่อนข้างเป็นปรัชญาซึ่งส่วนหนึ่งมีแนวคิดของหลักพุทธศาสนาสอดแทรกอยู่ จนกระทั่งอาจกล่าวได้ว่าแนวคิดเรื่องวนเกษตรเป็นแนวทางการดำรงชีวิตตามแนวคำสอนในพุทธศาสนา

เมื่อสึกออกมาแล้ว ผู้ใหญ่วินุลย์ได้กลับเข้ากรุงเทพฯ อีกครั้ง เพื่อรับจ้างหางานทำ ช่วงระยะที่ผู้ใหญ่วินุลย์กลับเข้ามาสู่เมืองหลวงครั้งนี้ เป็นช่วงเวลาเดียวกับที่มีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เกี่ยวกับโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมไทย อันเนื่องมาจากเป็นระยะที่ผู้นำไทยโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ประกาศแนวทางผูกมิตรกับมหาอำนาจอเมริกาเพื่อต่อต้านกระแสสังคมนิยมหรือ คอมมิวนิสต์ที่กำลังขยายอิทธิพลไปทั่วโลก การสนับสนุนของรัสเซียและจีน ขณะเดียวกันกับที่อเมริกาได้พยายามทำตัวเป็นพี่ใหญ่ในการปกป้องประเทศเล็กๆ มิให้ตกเป็นคอมมิวนิสต์ ประเทศไทยเลือกข้างที่จะอยู่กับอเมริกา นโยบายดังกล่าวนำมาสู่ความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยมากมายทั้งในระดับโครงสร้างและในระดับชุมชนครัวเรือน ในส่วนที่เป็นระดับโครงสร้างที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครอง ไทยมีการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์อย่างสุดขั้ว อีกแห่งหนึ่งรัฐได้ใช้อำนาจปราบศัตรูทางการเมืองโดยอ้างการต่อต้านลัทธินี้ในแง่ความมั่นคงของรัฐ ส่วนนโยบายทางด้านเศรษฐกิจนั้นเกิดขึ้นโดยการที่สหรัฐได้ส่งผู้เชี่ยวชาญของธนาคารโลกเข้ามาสำรวจการลงทุนในประเทศไทย โดยได้เสนอรายงานการสำรวจที่ชื่อ “Expanding Private Investment for Thailand’s Economic Growth” (1) หลังจากนั้นได้นำไปสู่การร่างแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้น และในต่อมาไทยเริ่มประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่ง (พ.ศ. 2504-250) ตามนัยสำคัญของแผนพัฒนาฉบับนี้คือการทำให้ประเทศไทยเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลกอย่างเต็มตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมุ่งเน้นการผลิตเพื่อการส่งออก ซึ่งส่งผลกระทบต่อวิธีการผลิตของเกษตรกรไทยอย่างกว้างขวางดังที่ได้กล่าวถึงในบทที่ผ่านมาสิ่งสำคัญประการหนึ่ง ที่เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั่วทุกแห่ง คือการส่งเสริมการปลูกพืชไร่ซึ่งจำเป็นต้องใช้พื้นที่จำนวนมาก ส่งผลให้มีการขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกปริมาณมหาศาล จากการศึกษาวิจัยเรื่องการบุกเบิกพื้นที่ป่า ซึ่งชี้ให้เห็นว่า มีประชากรบุกเบิกพื้นที่ในช่วงราว พ.ศ 2512 เข้าไป

1 กนกศักดิ์ แก้วเทพ “การพัฒนาประเทศไทย จากแผนพัฒนาฉบับที่ 1-7 บทวิเคราะห์ทางยุทธศาสตร์” จตุรงค์ บุญยรัตนสุนทร บรรณาธิการ, วิทยาลัยศึกษาศังคมไทย : วิถีใหม่แห่งการพัฒนา, กรุงเทพฯ : โครงการส่งเสริมองค์กรพัฒนาเอกชนไทย, 2535 หน้า 83

ในเขตป่าสงวนและเขตอุทยานแห่งชาติในทุกภาคของประเทศ (1) เช่น เขตภาคใต้ตอนบน มีการทำไร่สำ
 ประดขนาน ไปกับชายฝั่งทะเล และในภาคตะวันออก ซึ่งมีสภาพแวดล้อมเหมาะสมสำหรับการทำไร
 ขนาดใหญ่ มีการบุกเบิกในเกือบทุกจังหวัด ตั้งแต่ ฉะเชิงเทรา ชลบุรี จันทบุรี นครนายก ปราจีนบุรีและ
 ตราด พบว่าสามจังหวัดแรกเป็นพื้นที่ที่มีการขยายพื้นที่ทำไร่มากที่สุด ซึ่งส่วนใหญ่เป็นไร่อ้อย และไร่ม
 ลำปะลั้ โดยเฉพาะอำเภอสนามชัยเขต ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าแควระบบและป่าสียัด พบว่าพื้นที่
 ถูกบุกเบิกใน พ.ศ. 2516 ลดลงประมาณ 9.40 ล้านไร่ ซึ่งส่วนใหญ่สาเหตุมาจากการทำไม้สัมปทานและ
 การทำไร่ เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นนับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่มาขยายตัวอย่างรวดเร็วระหว
 างปี 2504-2531 ขณะที่พื้นที่ป่าไม้ลดลง แต่พื้นที่เพาะปลูกพืช 20 ชนิดกลับเพิ่มขึ้น (2) ปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้น
 ไปพร้อมๆกับการขยายอุตสาหกรรมเข้าสู่ชนบทเพื่อรองรับผลผลิตทางการเกษตร เช่น การตั้งโรงงานสำ
 ประดกระป๋องที่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ โรงงานแป้งมัน และโรงงานผลิตน้ำตาลตามจังหวัดต่างๆในภาค
 ตะวันออกที่มีวัดอุทิศบรกรับอยู่ จากจุดนี้เราจะเห็นการอพยพของคนจากที่อื่นๆเข้าสู่ภาคตะวันออกมาก
 ขึ้น จากช่วงปี พ.ศ. 2513-2518 จนกระทั่งช่วงปี 2518-2524 มีคนย้ายถิ่นเข้ามาอยู่ในเขตจังหวัด
 ฉะเชิงเทรามากขึ้น จากร้อยละ 6.8 เป็นร้อยละ 9.2 โดยส่วนใหญ่จะอพยพเข้าสู่เขตอำเภอสนามชัยเขตมาก
 ที่สุดซึ่งเป็นอำเภอใหม่ในขณะนั้น (3)

* สำหรับผู้ใหญ่วิบูลย์ ที่มองเห็นช่องทางนี้ในการที่จะแสวงหาอาชีพหลักของตนเอง จึง
 เดินทางกลับภูมิลำเนาอีกครั้ง โดยลงหลักปักฐานอยู่ที่หมู่บ้านห้วยหิน ตำบลลาดกระทิง อำเภอสนามชัย
 เขต ในปี 2504 หลังจากพ้นการเกณฑ์ทหารแล้ว ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้รับข้อมูลข่าวสารของรัฐบาลเกี่ยวกับ
 นโยบายส่งเสริมการส่งออกของสินค้าเกษตร ได้เห็นการเปลี่ยนแปลงของบรรยากาศการค้าขายสินค้าการ
 เกษตรที่คึกคักขึ้น จึงหันกลับสู่มาตุภูมิโดยการบุกเบิกที่ดินในเขตป่าเสื่อมโทรม และสะสมที่ดินเรื่อยมา
 จนกระทั่งมีที่ดินไว้ในการครอบครอง 200 ไร่ และลงมือเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ คือ ไร่มลำปะลั้ตั้งแต่
 ปี 2506 เป็นต้นมา

1 เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง บรรณาธิการ, วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขต
ป่า, กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2534 หน้า 43

2 เล่มเดิม หน้า 43-50

3 สุภางค์ จันทวานิช รายงานผลการศึกษาสภาพสังคม-วัฒนธรรมของพื้นที่
ที่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก โครงการวิจัยและพัฒนาเพื่อการจัดการศึกษาในบริเวณพื้นที่ชายฝั่งทะเล
 ตะวันออก สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี สิงหาคม 2529
 หน้า 3,6
 ๒๓๐.๒๓
 ๙๙๘๔๘
 ๑.๓

249342

3.2 การก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า

กล่าวได้ว่า ในเขตพื้นที่อำเภอสนามชัยเขตผู้ใหญ่วินูลย์อยู่ในกลุ่มผู้นำการบุกเบิกที่ดินเพื่อการเพาะปลูกในกลุ่มชาวบ้านที่อพยพเข้ามาในช่วงเวลาไล่เรี่ยกัน ทำให้เกิดชุมชนใหม่ ซึ่งผู้ใหญ่นี้ได้เล็งถึงสภาพของชุมชนตอนนั้นว่า

“...ระยะแรกๆที่ผมเข้าไปในพื้นที่นั้น ชาวบ้านยังมีการใช้แรงงานร่วมกันอยู่ มาเริ่มเปลี่ยนแปลงลดลงไปบ้างก็ตอนที่มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกให้มากขึ้น หรือเริ่มมุ่งปลูกเพื่อการขาย...มีการถางป่ากันขนานใหญ่ ตัวผมเองนี่ก็ถางเป็นร้อยไร่ต่อปี รวมกับคนอื่นๆ แล้วปีหนึ่งถางได้หลายหมื่นไร่...” (1)

จากจุดนี้เองที่ผู้ใหญ่วินูลย์รวมทั้งชาวบ้านคนอื่นๆต่างเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้าอย่างเต็มตัว ผู้ใหญ่วินูลย์ทุ่มเทกับการทำไร่มันสำปะหลังเป็นหลัก ปลูกฝ้ายและพืชอื่นๆบ้างบางปี และมีการใช้เครื่องจักรกลเข้ามาแทนที่แรงงานคนเพื่อเป็นการลดต้นทุน เพราะได้คำนวณกันในช่วงเวลานั้นว่าการทำการผลิตในพื้นที่หลายๆ ใช้เครื่องจักรกลเข้ามาช่วยจะดีกว่าและถูกกว่าการใช้แรงงานคน เช่นรถแทรกเตอร์คันหนึ่งซึ่งเวลานั้นราคาเพียงคันละ 7-8 หมื่นบาท สามารถไถที่ได้ไม่ต่ำกว่า 15 ไร่ต่อวัน เมื่อเทียบกับการจ้างแรงงานคนมาทำงานในพื้นที่ 15 ไร่ต่อวันแล้ว ค่าใช้จ่ายในการใช้รถแทรกเตอร์ถูกกว่าถึงประมาณ 4 เท่าตัว ฉะนั้นวิธีที่ดีที่สุดในตอนนั้นก็ต้องหันมาใช้รถแทรกเตอร์ เข้ามาช่วยในการผลิตเพื่อให้ต้นทุนมันลดลง (2) ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลในบทที่แล้วที่ได้กล่าวถึงการขยายตัวของการใช้รถแทรกเตอร์ของเกษตรกร วิถีคิดของชาวบ้านและของผู้ใหญ่วินูลย์แบบนี้เรียกได้ว่าเป็นความร่วมมือกันของเกษตรกรที่หันตัวเองเข้าสู่การผลิตเพื่อการขาย โดยเชื่อว่าการลงทุนด้วยเครื่องจักรจะเป็นการลดต้นทุนการผลิตและให้ผลตอบแทนที่คุ้มค่ากว่า หากแต่ในระยะยาวแล้วผู้ใหญ่วินูลย์จึงได้ตระหนักว่า วิถีคิดแบบนี้ผิดเพราะว่า เมื่อเวลาผ่านไป เครื่องจักรกลเหล่านี้ก็จะเสื่อม และเริ่มมีปัญหาในการใช้งาน เนื่องจากมันไม่สามารถคงสภาพใหม่ไว้ได้ตลอดไป และท้ายที่สุดก็กลายเป็นเศษเหล็ก ซึ่งอาจไปซังขายได้ก็โลละไม่กี่สตางค์

1 วินูลย์ เข้มเฉลิม สายพานชีวิต ปาฐกถามูลนิธิโกมล คีมทอง ประจำปี 2529
แสดง ณ หอประชุมเล็กมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ 21 กุมภาพันธ์ 2529 หน้า 16

2 เล่มเดิม หน้า 17

เกี่ยวกับการดำเนินการขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกของผู้ใหญ่วิบูลย์นั้น ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้ลงทุนทำไร่มันสำปะหลัง แต่ในระยะแรกนั้นผู้ใหญ่พบว่าหลายวิธีการเพิ่มรายได้ โดยอาศัยจากประสบการณ์ที่เข้ามาทำงานรับจ้างในกรุงเทพฯ เรียนรู้วิถีคิดแบบพ่อค้า และลู่ทางพบปะติดต่อกับผู้คนมากกว่าคนอื่น ทำให้ผู้ใหญ่วิบูลย์กลายเป็นพ่อค้าคนกลางในการขายพืชไร่ ฉะนั้นในระยะเริ่มต้นกล่าวได้ว่าผู้ใหญ่เป็นเกษตรกรที่มีฐานะค่อนข้างดี และในบางครั้งออกเงินกู้ให้ชาวบ้าน โดยมีเครดิตกับธนาคารสามารถดึงเงินจากระบบสถาบันการเงินได้ทีละหลายๆ โดยอาศัยสายสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มธนาคาร จึงได้รับความเชื่อถือในการขอเงินมากู้ลงทุน ชีวิตเริ่มหรูหราฟุ่มเฟือยมากขึ้น คั้งที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้เล่าไว้ว่า

“...ชีวิตเริ่มเปลี่ยน ชอบของแพงๆ กินอาหารดีๆ มีเพลงฟัง มีรถขับ เป็นอย่างนี้จนถึงปี พ.ศ. 2513 การผลิตเริ่มล้มเหลว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2516 เป็นต้นมา ผมต้องลงทุนหนักมาก พอกพูนหนี้สินขึ้นเรื่อยๆ ปี พ.ศ. 2519 เปลี่ยนไปปลูกฝ้าย ตอนแรกมีกำไรดี แต่เมื่อมีการส่งเสริมให้คนปลูกมากขึ้น ในช่วงปี พ.ศ. 2520-2521 ราคาจึงตกลงในปี พ.ศ. 2522 เกษตรกรขาดทุนยับเยิน จนต้องเคลื่อนไหวเรือกริ่งต่อรองราคาฝ้ายและข้าว...” (1)

ดังนั้นจะพบว่าผู้ใหญ่วิบูลย์ก็เป็นเหมือนเกษตรกรทั่วๆ ไปที่คิดว่า จะสามารถสร้างฐานะ มีความเป็นอยู่ดีขึ้น ด้วยการกระโจนเข้าสู่การทำเกษตรแผนใหม่ แม้ว่าในระยะแรกดูเหมือนจะประสบความสำเร็จเหมือนฝัน แต่ในเวลาต่อมาผู้ใหญ่วิบูลย์ได้เรียนรู้ประสบการณ์อันเจ็บปวดทั้งจากระบบเศรษฐกิจการเงิน การธนาคาร ซึ่งเคยเชื่ออย่างมั่นใจว่าเป็นแหล่งที่จะช่วยเหลือด้านการเงินเมื่อเกิดปัญหา ทั้งจากรัฐบาลที่คิดว่าจะคอยช่วยเหลือภาคเกษตรกร เนื่องจากเป็นสินค้าหลักสำหรับส่งออก แต่ปรากฏว่าผู้ใหญ่ต้องประสบความผิดหวังทั้งจากแหล่งเงินทุน ทั้งจากการเรียกร้องจากรัฐบาลเพราะเมื่อเวลาผ่านไประยะหนึ่งผู้ใหญ่เริ่มรู้สึกถึงกระแสการต่อต้านจากชาวบ้าน แต่ในขณะนั้นผู้ใหญ่ยังไม่ได้ให้ความสำคัญมากนัก ถือว่าใครอยากกู้ก็ให้กู้ ใครต่อต้านก็จะไม่ช่วยเหลือเรื่องการเงิน คั้งนั้นในเวลาถัดมาเมื่อเกิดภาวะฝนแล้งชาวบ้านที่ทนอยู่ไม่ได้เนื่องจากไม่มีเงินทุนและขายพืชผลไม่ได้ก็อพยพหนีหายไปทำให้ผู้ใหญ่ไม่สามารถเก็บหนี้ได้ จนถูกนายทุนเล่นงานต่อ นอกจากลลดสินเชื่อผู้ใหญ่ทั้งหมดแล้วยังคามทวงหนี้สินอีก จากจุดนี้เองทำให้ผู้ใหญ่เริ่มตระหนักถึงปัญหาาร่วมกันกับชาวบ้าน ในหัวข้อต่อไปจะกล่าวถึงการต่อสู้ในระบบครั้งสุดท้ายก่อนที่ผู้ใหญ่วิบูลย์จะค้นหาหนทางให้กับตัวเองได้

(1) วิบูลย์ เข็มเฉลิม ผู้สังคมนวนเกษตร: สำนักอิสระของชาวนาชาวไร่ หน้า 37

3.3 ปัญหาและอุปสรรค

การประกอบอาชีพปลูกพืชเศรษฐกิจเริ่มส่อเค้าความไม่ราบรื่น และทำให้ชีวิตของ
ผู้ใหญ่วิบูลย์เปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งประสบการณ์ครั้งนี้คงส่งผลกระทบต่อความคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์
ค่อนข้างมาก คือ การเผชิญหน้ากับปัญหาการผลิตเพื่อขายที่ผู้ใหญ่วิบูลย์และลูกบ้านเริ่มประสบปัญหา
เหมือนกันคือ การกำหนดราคาพืชผล ซึ่งชาวบ้านไม่มีอำนาจหรือความสามารถที่จะกำหนดราคาพืช
ผลกับกลุ่มพ่อค้า หรือนายทุนที่รับซื้อผลผลิต ในเวลานั้นการปลูกมันสำปะหลังได้รับผลตอบแทน
น้อยลง อันเนื่องมาจากการกดราคาของกลุ่มพ่อค้านายทุน จะพบว่าในช่วงปี 2516 เป็นต้นมาได้เกิด
เหตุการณ์ครั้งสำคัญในสังคมไทย ที่รู้จักกันในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ที่ขบวนการนักศึกษา
ประชาชนได้ร่วมกันเดินขบวนเรียกร้องประชาธิปไตย ขับไล่อำนาจเผด็จการทหาร และประสบความสำเร็จ
สามารถสร้างบรรยากาศแบบประชาธิปไตย โดยเฉพาะในช่วงเวลาหลังจาก 14 ตุลาคม ทำให้เกิด
ความเคลื่อนไหวการเรียกร้องในหมู่วิชาชนชาวไร่และ การเดินขบวนของกลุ่มกรรมกรเกิดขึ้นทุกหน
ทุกแห่ง มีหลายโครงการที่ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย (ศนท.) เป็นผู้นำในการเคลื่อนไหว
ไหว (1) ทำให้เกิดผู้นำชาวนาชาวไร่ ผู้นำกรรมกรทั้งที่เป็นกลุ่มนักศึกษาและอาจมาจากกลุ่มชาวนา
ชาวไร่เองจากทุกภูมิภาคทั้งภาคกลางเหนือ อีสานและใต้ บรรยากาศนี้เกิดขึ้นทุกหนทุกแห่งที่คนเริ่ม
รู้สึกวาระระบบเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ขณะนั้นเอื้อผลประโยชน์ให้กับกลุ่มนายทุน พ่อค้า ขณะที่ผู้ได้รับ
ความเดือดร้อนกลับเป็นชาวนาที่ยากจน และระบบนี้ก่อให้เกิดการเอารัดเอาเปรียบในตลาด
ธุรกิจการค้าที่คนมีความรู้มีอยู่เป็นเบียดเบียนของคนที่มีความรู้ดีกว่า หรือมีโอกาสเข้าถึงวงจรภายใน
ระบบธุรกิจได้มากกว่า (2)

ระหว่างปี พ.ศ. 2517-2520 ผู้ใหญ่วิบูลย์ในฐานะผู้ใหญ่บ้าน และเป็นผู้ที่ต้องเผชิญ
กับปัญหาเช่นเดียวกับชาวบ้านอื่นๆ เริ่มเป็นผู้นำในการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้เกษตรกรได้รับ
ความเป็นธรรมโดยเฉพาะในเรื่องราคาผลผลิต อันได้แก่ ข้าวและมันสำปะหลัง แม้ต่อมาได้เปลี่ยน
เป็นปลูกฝ้ายในปี พ.ศ. 2519 ราคาฝ้ายก็ตกกลางฮวบฮาบในปีต่อมาอันเนื่องจากการส่งเสริมของรัฐบาล
ทำให้คนแห่หันมาปลูกฝ้ายกันมากขึ้น ราคาฝ้ายจึงลดลง ทำให้เกษตรกรขาดทุนยับเยิน เป็นหนี้เป็น
สินพอกพูน

1 กองจดหมายเหตุ, เอกสารเลขที่ 7 2518/26 บัญชีประมวลข่าวเหตุการณ์สำคัญ
พ.ศ. 2518

2 คูงานของ ฮันส์ ลูเธอร์ “ชาวนาไทยในช่วงประชาธิปไตยเบิกบาน (พ.ศ. 2516-
2519)”, กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เศรษฐกิจไทย : โครงสร้างและการ
เปลี่ยนแปลง, กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า, 2522

มากขึ้นเรื่อยๆ จนทำให้ผู้ใหญ่อีกต้องกลายเป็นแกนนำในการเคลื่อนไหวเรียกร้องต่อรัฐบาลในการต่อ
รองราคาฝ้ายและข้าว

ในระหว่างที่ผู้ใหญ่ได้กลายเป็นแกนนำของชาวบ้าน เหตุการณ์ทางการเมืองก็ระอุเพิ่มมาก
ขึ้นเรื่อยๆ จากการเรียกร้องของกลุ่มนักศึกษา ประเด็นความเคลื่อนไหวอันหนึ่งที่น่าสนใจของกลุ่ม
นักศึกษาคือการต่อต้านสินค้าจากต่างประเทศ โดยเฉพาะสินค้าจากญี่ปุ่นที่ถูกต่อต้านอย่างหนัก จน
อาจกล่าวได้ว่านับตั้งแต่เริ่มมีการใช้แผนพัฒนาประเทศนับตั้งแต่ ปีพ.ศ. 2504 เป็นต้นมา เพิ่งปรากฏ
แนวคิดที่ต่อต้านบริษัทต่างชาติ หรือการที่สินค้าจากต่างประเทศหลากทะลักเข้ามาในประเทศ ก่อให้
เกิดการใช้จ่ายเงินซื้อสินค้าต่างประเทศที่ทำให้ชาติอื่นรวยขึ้นและประชาชนไทยจนลง แต่บรรยากาศ
ของการต่อต้านของนักศึกษาหรือผู้นำชาวบ้านบางคนถูกมองว่าอยู่ฝ่ายซ้าย หรือสนับสนุนลัทธิ
คอมมิวนิสต์ การเคลื่อนไหวบางครั้งจึงถูกมองว่าเป็นการปลุกระดม กลุ่มผู้นำการเคลื่อนไหวถูกคิด
ตาม และข้าราชการในท้องถิ่นมีบทบาทอย่างมากต่อการให้ข้อมูลเกี่ยวกับผู้เคลื่อนไหว ประสบการณ์
นี้ทำให้ผู้ใหญ่วินิจฉัยมองเห็นช่องว่างระหว่างข้าราชการระดับสูงที่กุมนโยบาย กับข้าราชการในระดับ
ปฏิบัติ รวมทั้งการแก้ปัญหาของชาวบ้านด้วย (1)

นับแต่ปี พ.ศ. 2518 ผู้ใหญ่วินิจฉัยได้ปรับยุทธศาสตร์การต่อสู้ จากการรวมกลุ่มเพื่อ
ช่วยเหลือกับเองระหว่างเกษตรกร ซึ่งไม่ประสบความสำเร็จอันเนื่องมาจากสาเหตุของปัญหาไม่ได้อยู่
ที่ตัวเกษตรกรแต่อยู่ที่นโยบายของรัฐมากกว่า ดังนั้นการเคลื่อนไหวของผู้ใหญ่จึงมุ่งเป้าหลักไปที่รัฐ
บาล โดยอาศัยการที่มีพลังการเคลื่อนไหวที่เป็นแนวร่วมจากกลุ่มเกษตรกรเข้าร่วม เช่น กลุ่ม
เกษตรกรในเขตภาคตะวันออก และอาศัยเครือข่ายจากส่วนกลางการเคลื่อนไหวเรียกร้องเรื่องราคาผล
ผลิต และการแก้ไขปัญหาวานาชาวไร่ และในที่สุด ผู้ใหญ่วินิจฉัยก็กลายเป็นผู้นำชาวบ้านในการต่อ
สู้กับปัญหาที่เผชิญหน้าอยู่ ในปี พ.ศ. 2521 ผู้ใหญ่วินิจฉัยได้เข้าพบนายกรัฐมนตรี นายเกรียงศักดิ์ ชมะ
นันท์ ซึ่งได้ให้ชาวบ้านเข้าร่วมประชุมด้วย แต่ปรากฏว่าชาวบ้านไม่เอาด้วย จึงเป็นจุดหนึ่งที่ผู้ใหญ่
ได้ค้นพบว่า ปัญหาของการรวมกลุ่มเกษตรกรจำนวนหนึ่งเป็นเรื่องของการจัดตั้ง ซึ่งอาจจะไม่ได้
สอดคล้องกับความต้องการของชาวบ้าน ดังที่ผู้ใหญ่วินิจฉัยเคยกล่าวไว้ในประเด็นนี้ว่า

“...ชาวนาเรากำลังทำผิดวิธี จริงๆแล้ว ชาวนาไม่จำเป็นต้องเรียกร้องให้คนมา
รวมกลุ่มกันต่อสู้กับคนกลุ่มไหนหรอก โดยความเป็นจริง ชาวนาต้องต่อสู้กับตัว
เองมากกว่าที่ต่อสู้กับคนอื่น ถ้าชาวนาไม่คิดทำผิดวิธี เชื่อได้ว่าชาวนาไม่อด...” (2)

1 ฉันทนา บรรพศิริโชค และสุริชัย หวันแก้ว เล่มเดิม หน้า 9

2 เล่มเดิม หน้า 11

เมื่อมาถึงจุดหนึ่งผู้ใหญ่วิบูลย์ จึงตระหนักว่า ประสบการณ์ที่ได้เข้าไปสัมผัสเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอำนาจทางการเมืองโดยตรง ในแง่มุมหนึ่งเป็นการต่อสู้ต่อรองระหว่างชาวบ้านกับรัฐ แต่สิ่งที่สร้างความเข้าใจให้แก่ผู้ใหญ่ในเวลาต่อมาคือ ปัญหาในเชิงโครงสร้างของสังคมไทย ที่การเรียกร้องของชาวบ้านที่ออกมาดำเนินการเคลื่อนไหวเพียงชั่วคราวช่วยยาม ไม่ใช่ยุทธศาสตร์ที่นำไปสู่การแก้ปัญหารากฐานของชาวบ้าน หากแต่ควรเป็นการทบทวนกระบวนทัศน์ที่ผ่านมา และผู้ใหญ่ก็พบว่ากระบวนทัศน์ที่นำไปสู่การพึ่งตนเองนั้นสำคัญที่สุด ซึ่งการค้นพบอันนี้ ได้นำผู้ใหญ่ไปสู่การปลดปล่อยตัวเองออกจากระบบเศรษฐกิจที่อาศัยกลไกตลาด และพึ่งพาเงินลงทุนจากภายนอกเป็นหลัก ผู้การแสวงหาทางเลือกด้วยตนเอง อาจกล่าวได้ว่านี่คือกระบวนการเรียนรู้ด้วยตัวเองของผู้ใหญ่วิบูลย์ คงจะกล่าวถึงว่าอะไรคือทางออกที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ค้นพบในบทต่อไป

แนวความคิดเรื่องการพึ่งพาตนเองกับการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิต

อะไรคือคำถาม อะไรคือคำตอบที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้จากประสบการณ์ที่ผ่านมาในการเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้าหรือการตลาด คำกล่าวต่อไปนี้เป็นการสะท้อนทัศนะของผู้ใหญ่วิบูลย์ต่อสภาพของสังคมไทยได้อย่างชัดเจนและคงเป็นคำตอบไปในตัวเองด้วยว่าทำไมผู้ใหญ่วิบูลย์เลือกออกจากเส้นทางกระแสหลัก

“...ชาวนาเรากำลังทำผิควีธี จริงๆแล้ว แต่เดิมชาวนาไม่จำเป็นต้องเรียกร่องให้คนมารวมกลุ่มกันต่อสู้กับคนกลุ่มไหนหรอก โดยความเป็นจริง ชาวนาต้องต่อสู้กับตัวเองมากกว่าที่จะต่อสู้กับคนอื่น ถ้าชาวนาไม่คิดทำผิควีธี เชื่อว่าชาวนาไม่อด แต่เดิมชาวนาเขาไม่คิดทำขายหรอก แต่อย่างทีกล่าวแล้วตอนแรกว่า โดยรวมเราเริ่มมีอาหารไม่พอกิน เริ่มอดอยากลง เพราะเราไปคิดเรื่องขาย การขายทำให้ของส่วนหนึ่งสูญหายไป วิธีการขายมีปัญหาสำคัญอันหนึ่งคือ เรียกว่าถ้าเราคิดจะทำขายแล้ว มันต้องเกิดการลงทุน พอเกิดการลงทุนแล้วนี่ ของที่เราขายมันมีปัจจัยการผลิตอื่นๆ เข้ามาเกี่ยวข้องหลายอย่าง ซึ่งในที่สุดคนที่เข้าไปคุมอำนาจเกี่ยวกับการซื้อการขาย ระบบตลาดไม่ใช่ของชาวนาอีก การต่อสู้ตรงนี้นั้นยากที่จะสามารถเอาชนะได้....ด้วยเหตุนี้ผมจึงมีความรู้สึกที่เราไม่ควรจะไปค้ำยันในลักษณะนี้อีกต่อไป” (1)

การพลิกกลับของแนวคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์หากพิจารณาแล้วจะเห็นว่ามีพัฒนาจากการเรียนรู้ด้วยตัวเองจากประสบการณ์ และส่วนหนึ่งอาศัยภูมิความรู้ที่ผู้ใหญ่วิบูลย์แสวงหาด้วยตัวเอง นำมาถนอมกรอง และวิเคราะห์ถึงต้นตอของปัญหา จนในที่สุดนำไปสู่การแสวงหาทางเลือกที่กลับไปให้ความสำคัญต่อการพึ่งตนเองเฉกเช่นที่สังคมชนบทไทยเคยพึ่งพาตนเองมาได้นับแต่อดีต ผู้ใหญ่วิบูลย์กล่าวถึงความสำคัญในการพึ่งตนเองว่าชีวิตเป็นสิ่งที่เรามีอิสระที่ได้เลือก โดยไม่ต้องกังวลถึงปัจจัยภายนอกว่าจะส่งผลกระทบหรือมีอิทธิพลต่อชีวิต ครอบครัวยังแต่อย่างใด ดังนั้นในหัวข้อต่อไปจึงเป็นการพิจารณาบทบาทของผู้ใหญ่วิบูลย์เกี่ยวกับแนวคิดการพึ่งตนเอง

1 เสรี พงศ์พิศ รวบรวมคำสัมภาษณ์, ชีวิตและงานของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม ในการแสดงปาฐกถาพิเศษ ป่วย อังภากรณ์ ครั้งที่ 5 จัดโดยคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538 หน้า 34

4.1 แนวคิดเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง

ผู้ใหญ่วิบูลย์ ใคนิยามการพึ่งตนเองไว้ว่า

“คำว่าพึ่งตนเอง ผมไม่ได้หมายความว่าทำเองกินเองใช้เอง เหลือก็ทิ้งไป แต่จุดที่จุดขึ้น ถ้าเราเป็นคนแสวงหาความสะดวกสบายมาประดับตัวไม่รู้จบ มีอะไรใหม่ก็เอาอย่างนั้นพึ่งตัวเองไม่ได้” (1)

แนวคิดเกี่ยวกับการพึ่งตนเองของผู้ใหญ่วิบูลย์ เริ่มต้นจากการวิเคราะห์ที่ทวนกระแสการอุดหนุนของเกษตรกร ผลของการพัฒนาพืชเชิงเดี่ยวสวนทางกับเป้าหมายที่จะให้เกษตรกรกินคืออยู่ดีขึ้น การวิเคราะห์ปัญหาดังกล่าวของผู้ใหญ่อยู่ในกระแสการสนับสนุนการวิเคราะห์ผลกระทบกระแสนสังคม โดยการพิจารณาว่า การเกษตรที่เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยว บั่นทอนศักยภาพในการปฏิบัติเชิงวิเทศที่มีการเคลื่อนไหวในกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ด้านการเกษตรที่เริ่มเคลื่อนไหวในช่วงปี 2526-2527 การวิพากษ์ดังกล่าวก่อให้เกิดกระแสการโจมตีไปถึงระบบโครงสร้างใหญ่ในสังคมแบบทุนนิยม ที่การพัฒนาเร่งรัดการเติบโตทางเศรษฐกิจเชิงมหภาคอย่างเดียว แต่ไม่มีคำตอบถึงระบบกลไกทุนนิยมที่ก่อให้เกิดการคุกคามสุขภาพจากชุมชนไปสู่ศูนย์กลางอำนาจทางเศรษฐกิจ อันได้แก่เมืองหลวงของประเทศ วิวาทะเรื่องการวิพากษ์กระแสหลักของสังคมไทยในลักษณะเช่นนี้ ทวีความแหลมคมมากขึ้นอย่างยิ่งในปัจจุบัน

อย่างไรก็ดีเฉพาะช่วงเวลานั้น ผู้ใหญ่อาจดูเหมือนคนแปลกปลอมในสายตาชาวบ้านทั่วไปและยังคงเป็นเพียงการทดลองผิดทดลองถูกที่ผู้ใหญ่ต้องใช้ระยะเวลาหนึ่งกว่าจะพิสูจน์สิ่งที่ผู้ใหญ่คิดและลงมือทำจึงจะสามารถพิสูจน์ให้คนอื่นเห็นได้

หากจะตีความหมายว่าอะไรคือความพอเพียงในชีวิต และอะไรคือการพึ่งตนเอง ในกรณีของผู้ใหญ่ที่สามารถกล่าวเช่นนั้นได้เพราะผู้ใหญ่มั่นใจ เนื่องจากการมีอิสระ ผู้ใหญ่เห็นว่าตราบดีที่ตนยังไม่สามารถปลดตัวเองจากพันธนาการที่สังคมยึดเย็บให้ การหลุดพ้นเพื่อพึ่งตัวเองเป็นไปได้ น้อยมาก แต่สำหรับผู้ใหญ่กลับพูดว่า “ผมมีอิสระมากกว่า ผมไม่ถูกกำหนดจากคนอื่น” (2)

1 วิบูลย์ เข็มเฉลิม สู่สังคมวนเกษตร : สำนักอิสรระของชาวนาชาวไร่, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2534 หน้า 85

1 ฉันทนา บรรพศิริโชค และสุริชัย หวันแก้ว “ความคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม” เอกสารการสัมมนา “จินตนาการสู่ปี 2000 เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส” 17-18 มิถุนายน 2539 โรงแรมสยามซิตี้ กรุงเทพฯ หน้า 14-15

ดังนั้นในการทำความเข้าใจความมั่นใจของผู้ใหญ่วิบูลย์ต่อแนวทางที่ได้เลือกแล้ว ต้องดูวิธีการที่ผู้ใหญ่เลือกที่ทำ หลังผ่านการวิพากษ์ หรืออาจเรียกว่า หลังกระบวนการเรียนรู้ขั้นที่หนึ่ง ขั้นตอนต่อไป คือกระบวนการเรียนรู้ในทางปฏิบัติ ซึ่งผู้ใหญ่เริ่มต้นจากการหลุดออกจากระบบเศรษฐกิจกระแสหลักในลำดับแรก กล่าวคือความพยายามหลุดพ้นจากการเป็นหนี้ เพราะการเป็นหนี้หมายถึงการที่เราจะต้องพึ่งพาสถาบันการเงิน รวมทั้งเรายังไม่สามารถหลุดจากวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพาการบริโภคจากภายนอก หรือระบบตลาด ซึ่งที่จริงไม่ได้หมายความว่าผู้ใหญ่ปฏิเสธระบบตลาดทั้งหมด หากสิ่งที่ผู้ใหญ่คิดคือ ทำอย่างไรจะยังชีพอยู่ได้ด้วยปัจจัยสี่ที่จำเป็นต่อชีวิตจริงๆ และปัจจัยสี่นี้ ถ้าหลักเราผลิตได้เอง ยังจะช่วยให่วิธีการคิดพึ่งตนเองเป็นไปได้มากที่สุด

ด้วยวิธีคิดแบบนี้ ผู้ใหญ่เริ่มปลดปล่อยความเป็นไทแก่ตัวเองด้วยการทำให้หลุดจากระบบธนาคาร โดยการนำเอาแผ่นดินที่ได้จากการบุกเบิกเกือบสองร้อยไร่ ขาย ให้เหลือเพียงจำนวนที่จำเป็นต้องใช้เลี้ยงตัวเองได้ประมาณ เก้าไร่เศษ เงินที่ได้จากการขายที่ดิน นำไปชำระธนาคารทั้งคืน ทั้งดอกเบี้ยหมด ต่อไปผู้ใหญ่เริ่มคิดวิธีที่จะอยู่รอดโดยอาศัยแผ่นดินที่เหลือ โดยไม่คิดการทำเพื่อขาย แต่จะทำอย่างไรให้มีกินไปตลอดชีวิต ซึ่งการคิดแบบนี้ผู้ใหญ่กล่าวว่าดูเหมือนง่าย แต่ว่ายากในการลงมือทำ เพราะ ทุกคนมักจะมองว่า เงินเป็นสิ่งสำคัญสำหรับชีวิต ถ้าไม่มีเงินก็จะอยู่ไม่ได้ ดังนั้นส่วนใหญ่จึงมักถามผู้ใหญ่ว่าทำอย่างไรต่อกระบวนการพึ่งตัวเองถ้าไม่มีเงิน

จากการพูดคุยกับผู้ใหญ่ต่อทัศนคติการออกจากกระแสในขณะที่ชาวบ้านคนอื่นยังคงไม่สามารถหลุดออกจากกระแสได้ว่า

“เรามีความรู้สึกว่า เราต้องการที่เราอยากจะเรียกว่าความยั่งยืน เพราะฉะนั้นสิ่งที่เป็นอยู่ตอนนี้ ที่มองเห็นผมไม่เชื่อว่ามันยั่งยืน มันเป็นเรื่องของการเกิดประโยชน์เพราะกระแสมันเอื้อให้ พอกระแสเปลี่ยนแล้วอาจจะเสียแทนที่จะได้...เช่นการปลูกมันสำปะหลัง ทุกบ้านปลูกมันสำปะหลังหมด เราปลูกมันสำปะหลังกันมา 100% แล้วก็เลิกมา ชาวบ้านก็ค่อยๆเลิกมัน เพราะต่อๆมา มันเริ่มมีผลกระทบและขาดทุนกันมาตลอด ใหม่ๆก็ไม่ค่อยรู้สึกรุนแรงอะไร แคนานๆเข้า มันก็เริ่มรู้สึกรุนแรง ตอนที่เริ่มรุนแรงก็ต้องค่อยๆหาอะไรเปลี่ยน แต่การที่ผมอาจจะเลิกปลูกมันก่อนคนอื่น เราก็พบว่าเรามีตัวเลือก ตอนนั้นผมเลิกปลูกมันแล้วมาปลูกผัก ตัวเลือกของผมคือผักล้มลุก พอปลูกผักล้มลุกไปได้สักกระยะ เราก็เริ่มมีตัวเลือกใหม่ว่า ถ้าเราปลูกผักตลอด เราคงทำไม่ตลอดเพราะงานหนักเราทำไม่ไหว เพราะฉะนั้นเราน่าจะทำอะไรที่มันไม่

หนักตลอดเราก็เลือกปลูกต้นไม้ แต่พอชาวบ้านเห็นว่าต้นไม้แปลกๆแล้วมีคนซื้อ มันก็ เป็นเงิน ชาวบ้านไม่ได้คิดอย่างผมก็ตรงที่เขาต้องการปลูกต้นไม้เพื่อแลกเปลี่ยน เป็นเงิน ฉะนั้นจึงต่างที่วิธีคิด...” (1)

ผู้ใหญ่วิบูลย์ให้ความเห็นต่อกรณีการปลูกเพื่อยังชีพกับการปลูกเพื่อขายนั้นแตกต่างกัน ตั้งแต่แนวความคิด ผู้ใหญ่เล่าว่าปลูกผักเพื่อมีไว้กิน โดยเริ่มจากการปลูกผักรอบๆบ้าน เช่น ผักบุ้ง 2-3 ตารางวา แต่ก็พบว่าผักที่เหลือจากการกินถ้าหากเก็บไปขายตรงนั้นคือกำไรที่ผู้ใหญ่ไม่ได้คิดในแง่ของการลงทุนเพื่อผลิต ดังจะเห็นที่ผู้ใหญ่กล่าวต่อไปว่า

“เราไม่ได้คิดจากรื่องการขาย เราจึงมีทางเลือกเพิ่มมากกว่าคนอื่น เพราะเรารู้ตั้งแต่ยังไม่ได้ปลูกแล้วว่าเราทำอะไรได้บ้าง พอขายได้แล้วที่เหลือ เพราะเราไม่ขาย เรายังอยู่ได้ แล้วถ้าขายทำไมจะไม่เหลือ วิธีคิดก่อนปลูกแบบผม เป็นวิธีทำแบบไม่ตายเลยไม่มีทางเสีย มีแต่ได้กับเสมอตัว เป็นเรื่องที่ชาวบ้านตามไม่ถึง และไม่กล้าตัดสินใจกลัว เพราะมันไม่ชัดเจนเรื่องเงิน แล้วเรื่องเงินผมมีวิธีต่างจากนั้น คือไม่ได้สนใจได้ เงินทีละก้อนใหญ่ สนใจว่าจะมีวิธีเก็บสะสมของ อาจจะเก็บไว้ที่เหลืออยู่ไม่กินก็ สะสมก็มีหลายวิธี ไม่ใช่เก็บแต่เงิน บางทีก็เอาไปซื้อพันธุ์ไม้มาปลูกต่อพันธุ์ที่เราอยากได้ วันหลังเรามีต้นขึ้นมา แดกพุ่ม เรายังตอนกิ่งขายได้ เป็นวิธีการสะสมหมด เป็นกระบวนการหนึ่งที่ต่างกันตรงที่คนอื่นขายได้เงินเยอะเยอะ แล้วเอาเงินไปซื้อกินหมด ทีหลังจะปลูกใหม่ก็กู้มาใหม่ มันต่างกัน ของผมปลูกเสร็จแล้วไม่ค้อ กู้ใครเก็บกินเหมือนกัน กินคอกเบี้ย คนละเรื่องกันเลย...” (2)

ความหมายของผู้ใหญ่วิบูลย์ที่บอกเล่าถึงความต่างในวิธีคิดแบบนี้ก็คือ กรณีที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ปลูกไม้ต่างๆ ตั้งแต่ไม้ล้มลุก ถึงไม้ยืนต้นขนาดเล็กและขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นไม้ที่กินได้เป็นอาหาร ตลอดจนไม้ที่กินไม่ได้ แต่มีคุณสมบัติประโยชน์ เช่น นำมาปรุงเป็นยา และไม้ยืนต้นขนาดใหญ่คือสิ่งที่ผู้ใหญ่เรียกว่าคอกเบี้ย เพราะเก็บเป็นสมบัติที่แลกเปลี่ยนเป็นเงินได้ถ้าหากจำเป็นต้องทำ เช่น คั้นช่อย หากนำมาตัดเป็นท่อนๆก็จะสามารถขายได้เป็นเงินจำนวนหนึ่ง นั่นคือคอกเบี้ยที่ผู้ใหญ่วิบูลย์เห็นว่าสามารถสะสมเก็บกินไว้กินได้ตลอดชีวิต และอาจถึงลูกหลานได้อีก คราบไคที่ต้นไม้ยังคงอยู่

1 สัมภาษณ์ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม วันที่ 1 พฤษภาคม 2540

2 สัมภาษณ์ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม อ่างแล้ว

หากจะกล่าวอย่างง่าย ๆ ว่าอะไรคือแนวคิดการพึ่งตัวเองของผู้ใหญ่ อาจพูดได้ว่ามันยังไม่มีอะไรเป็น
สูตรสำเร็จ แต่บนพื้นฐานวิถีคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์คือ การมีชีวิตที่ไม่ต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอื่น ๆ มาก
เกินไป ในทางปฏิบัติก็คือลดความสัมพันธ์กับตลาดลง และเพิ่มการผลิตเพื่อการยังชีพให้มากขึ้น
ความเข้าใจของผู้ใหญ่เรื่องพึ่งตัวเองนี้ ได้มีผู้สรุปไว้จากการสัมภาษณ์ผู้ใหญ่หลายครั้งต่างกรรมต่าง
วาระกันว่า

“การพึ่งตัวเองเป็นสภาวะ หมายถึงความสามารถของคนที่จะช่วยตนเองให้ได้มากที่สุด โดยไม่เป็นภาระของคนอื่นมากเกินไป มีความสมดุล ความพอดีในชีวิต เป็น
สภาวะทางการที่ที่สอดคล้องกับสภาวะทางจิตที่เป็นอิสระ มีความพอดีในชีวิตที่เป็น
อยู่ มีสิ่งจำเป็นอันเป็นปัจจัยสี่พอเพียง เป็นความพร้อมของชีวิตทั้งทางร่างกายและ
จิตใจ การพึ่งตนเองเป็นการจัดชีวิตให้สัมพันธ์กับสิ่งต่างๆอย่างเหมาะสม สัมพันธ์
กับคน สังคม และธรรมชาติรอบตัวเราการพึ่งตนเองหมายถึง การมีสวัสดิการและ
ความมั่นคงให้กับชีวิตของตนเองในปัจจุบันจนถึงอนาคต สวัสดิการตัวนี้พร้อมที่จะ
ตอบสนองต่อเราทันที โดยที่เราไม่ต้องไปเรียกให้ใครมาจัดสวัสดิการให้ หรือให้
ใครมาช่วยเหลือ เราสามารถที่จะช่วยตัวเองหรือพึ่งพาตัวเองได้ในโอกาสนั้นๆ”

การพึ่งตัวเองหมายถึงการเตรียมตัวให้พร้อม เราไม่ได้ปฏิเสธเทคโนโลยี
สมัยใหม่ ถ้าหากสิ่งนี้สนับสนุนให้เราใช้เวลามากพอที่จะไปเสริมสร้างสิ่งที่เราทำ
ด้วยความยากลำบากให้มันง่ายขึ้น ฉะนั้น เราจะใช้เทคโนโลยีเพื่อสร้างสิ่งที่เอื้อต่อ
การพึ่งตนเอง แล้วก็เป็นเรื่องที่ถูกต้อง แต่ถ้าเราใช้เทคโนโลยีเพื่ออำนวยความสะดวก
จนทำให้เราพึ่งตนเองไม่ได้ ก็ไม่น่าจะถูกต้อง” (1)

สรุปแล้วสิ่งที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ เรียนรู้จากกระบวนการพึ่งตนเอง อย่างแรกคือ
ค่านึงถึงปัจจัยสี่ ซึ่งเป็นพื้นฐานที่สำคัญของชีวิต ขณะเดียวกันก็ไม่ได้หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่
เป็นปัจจัยภายนอก จะต้องปฏิเสธไปเสียทุกอย่าง เพราะเทคโนโลยีบางอย่างก็จำเป็นต่อการขยาย
ความรู้ที่อาจนำมาปรับใช้ได้เหมือนกัน แต่ต้องไม่ใช่เทคโนโลยีที่เอื้ออำนวยความสะดวกสบายมาก
จนทำให้ชีวิตต้องอยู่ภายใต้เครื่องจักรกล

4.2 กระบวนการเรียนรู้การพึ่งตนเอง

เมื่อกล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ มักเป็นสิ่งที่ทุกคนคิดหรือดูเหมือนว่าจะเข้าใจ แต่กลับมักปรากฏเสมอว่า เวลาคล่าวถึงคำนี้ เรามักนึกถึงสิ่งที่เราเรียนรู้ในระบบมากกว่า ซึ่งการเรียนรู้ในระบบโดยผ่านสถาบันการศึกษาทุกระดับ เมื่อถึงที่สุดแล้ว มีการพบว่าอาจจะไม่ใช่การเรียนรู้ที่แท้จริงก็ได้ สิ่งที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ดังจะเห็นการเกิดกระแสวิพากษ์วิจารณ์ระบบการศึกษาไทยที่ผ่านมามาตลอดทั้งความพยายามที่จะให้เกิดกระบวนการปฏิรูปการศึกษาที่เป็นแนวคิดว่าด้วยการศึกษาเพื่อชีวิต ไม่ใช่การศึกษาเพื่อผลิตคนป้อนสู่ตลาดสังคมทุนนิยมอย่างเดียวนั้นมีแนวโน้มมากขึ้นทุกขณะ ตั้งแต่การกระจายอำนาจการศึกษา ตลอดจนการจัดการศึกษาของชุมชน และสุดท้ายคือการศึกษาตลอดชีวิตที่ให้คุณค่าแก่คนทุกระดับอย่างเท่าเทียมกัน (1)

หันกลับมาที่กระบวนการเรียนรู้ของผู้ใหญ่วิทยาลัย ซึ่งแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับระบบการเรียนรู้ของคนในระบบ กล่าวคือสิ่งที่ผู้ใหญ่วิทยาลัยเรียนรู้นั้นได้จากประสบการณ์ที่เผชิญมาด้วยตัวเอง ได้มาจากการหันกลับมาพิจารณาจุดบกพร่องทางปัญญาที่ถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ และสุดท้ายได้จากการมองเห็นความจริงที่เกิดขึ้น กล่าวที่จะวิพากษ์วิจารณ์หนทางที่เป็นอยู่ และที่สำคัญต้องอาศัยความกล้าหาญที่จะเดินออกจากแนวคิดกระแสหลัก

จากการพูดคุยกับผู้ใหญ่วิทยาลัยให้ความสำคัญกับการเรียนรู้ว่าต้องเรียนรู้จากภูมิปัญญาที่มีอยู่แล้วในสังคมไทยว่า

“การเรียนรู้ต้องเรียนรู้จากภูมิปัญญา ภูมิปัญญาทำให้เราเข้าใจข้อมูล ปัจจัยพื้นฐานในการจัดการระบบการเรียนรู้ ระบบการจัดการที่เราจะต้องใช้ในการเรียนรู้ ก็คือเรียนรู้ระบบทุน ระบบทุนจะมีเครื่องมือสำคัญก็คือธุรกิจธุรกิจมีเครื่องมือสำคัญก็คืออุตสาหกรรม อุตสาหกรรม ธุรกิจชุมชน จะทำให้ชุมชนเข้มแข็งมั่นคงได้หรือไม่จะต้องดูที่สวัสดิการชุมชน และธุรกิจจะต้องดูที่ตั้งแวดล้อม ฉะนั้น ตั้งแวดล้อมอันที่หนึ่งก็จะให้เรื่องต้นทุนการผลิต สวัสดิการจะทำให้เกิดความมั่นคงแก่ชุมชน วงเกษตรจะต้องสัมพันธ์กับระบบทุน ที่ชุมชนต้องการ เป้าหมายของมันอยู่ตรงนี้ ตรงนี้จะเอาอะไรเป็นเครื่องมือก็ได้ เครื่องมือนี้จะสัมพันธ์กับอะไรก็ได้ ระบบนี้เป็น

1 ฉันทนา บรรพศิริโชค และสุริชัย หวันแก้ว เล่มเดิม หน้า 16-17

2 โปรดคุ ประเวศ วะสี และคนอื่นๆ ปฏิรูปการศึกษาการสร้างสรรค์ภูมิปัญญา

ระบบการเรียนรู้จำเป็นสำหรับสังคมปัจจุบัน อดีตไม่จำเป็น เดิมทีเคียวสังคมเราเป็นระบบเกษตร โดยที่ไม่จำเป็นต้องสร้างระบบการเรียนรู้เพราะอันที่หนึ่ง ติดอยู่กับธรรมชาติ ธรรมชาติสมบูรณ์ อันที่สองคือไม่ได้ขึ้นต่อตลาด ไม่ต้องพึ่งตลาด ในเมื่อเราไม่พึ่งตลาด แล้วเราได้อะไรจากเกษตรที่พึ่งธรรมชาติอย่างนี้ เพราะที่ได้แบบนี้ หนึ่งคือเราแปรรูปเป็น ชวานาปลูกข้าว พอสีเป็นข้าวสาร ชวานาจะแปรรูปข้าวเป็นเหล้า ประมาณ 600 กว่าปี เราดูจากอยุธยา ธนบุรี จนถึงกรุงเทพฯ ตรงนี้คือภูมิปัญญาอย่างข้าว ภูมิปัญญาอย่างเหล้า ดังนั้นถ้าเราจะเอาระบบเกษตรของเรามาเข้าสู่ระบบการเรียนรู้ เราศึกษาจากระบบ ภูมิปัญญา...” (1)

ฉะนั้นการเรียนรู้เพื่อพึ่งตัวเอง ต้องเริ่มจากการพึ่งตัวเองอย่างแท้จริง ซึ่งต้องอาศัยฐานจากภูมิปัญญาที่มีอยู่ ไม่ช่วงชิงส่วนเกินจากคนในชุมชนหรือสังคม ดังนั้นการที่ผู้ใหญ่วิบูลย์เริ่มถกถองแนวคิดว่าด้วยการพึ่งตนเองจากประสบการณ์ และจากกระบวนการเรียนรู้ของผู้ใหญ่วิบูลย์เอง จึงอาจสรุปได้ดังนี้

1. การเรียนรู้จากประสบการณ์ของตนเอง จากที่ได้กล่าวมาข้างแล้วในบทที่ผ่านมาถึงประสบการณ์การทำงานของผู้ใหญ่วิบูลย์ในกระแสการผลิตเพื่อการค้าว่าประสบปัญหาอะไรบ้าง ผู้ใหญ่ได้ข้อสรุปจากการเรียนรู้ครั้งนั้น โดยเฉพาะประเด็นเกษตรกรรายย่อย ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ในสังคม มีที่ดินประมาณ 5 ไร่ 10 ไร่ 20 ไร่ สืบทอดมาจากบรรพบุรุษประมาณ 60% ส่วนอีกประมาณ 40% เป็นกลุ่มเกษตรกรรายย่อยขนาดกลาง เช่นผู้ใหญ่วิบูลย์ ซึ่งมีประสบการณ์ล้มเหลวในระบบธุรกิจ สาเหตุจากทุนที่หลังไหลเข้ามาสู่สังคมไทย ทุนที่ไม่เคยทำระบบเรียนรู้กับคน แต่ระบบทุนต้องการให้คนก้าวสู่ระบบทุนอย่างรวดเร็ว เครื่องมือสำคัญคือ ระบบราชการ ซึ่งได้ให้การศึกษา การเรียนรู้แก่สังคม ชุมชน เพื่อให้ทุกคนเข้าสู่การผลิตตามที่อุตสาหกรรมต้องการ ทุนต้องมีเป้าปรัชญาครบสามตัว คือทุน การจัดการและการผลิต แต่ในขณะที่เดียวกัน เกษตรกรก็ถูกส่งเสริมโดยระบบราชการให้เกษตรกรทำหน้าที่ผลิตทุกอย่างตามที่อุตสาหกรรมกำหนด โดยที่เราไม่ได้สร้างระบบเรียนรู้ให้คนรู้ว่าทุนคืออะไร คนกลายเป็นเครื่องมือให้กับทุน สอนให้ทุกคนทำเพื่อให้ได้เงิน ในขณะที่เดียวกันอุตสาหกรรม ก็เน้นการกั๊กยืมเพื่อการลงทุนไปกระตุ้นให้เกิดความต้องการที่จะบริโภคสิ่งที่อุตสาหกรรมผลิต อุตสาหกรรมทำอะไรก็เร่งให้คนกินคนใช้ ที่ผ่านมาผู้ใหญ่วิบูลย์ เริ่มจากการทำไร่มา 20 ปี มีเงินมีทองมากมายจนถึงกระทั่งไม่มีจะกิน ต้องเชื่อแม้กระทั่งปลาเต็ม ในที่สุดการวิพากษ์จุดนี้ได้นำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ถึงความผิดพลาดในระบบใหญ่ ที่ครอบงำโครงสร้างสังคมไทย ผู้ใหญ่

จึงได้เกิดการเรียนรู้ โดยเฉพาะเรื่องระบบทุน การจัดการทุนของตัวเอง ที่ผ่านมาก็คงมีปัญหาเพราะจัดการระบบทุนไม่เป็น ค่อยๆเรียนรู้จากการมีเงินแสนจนกระทั่งไม่มีสักบาท เรียนรู้จากการเพาะปลูกพืชว่าถ้าเป็นพืชเศรษฐกิจก็ต้องลงทุน แต่ถ้าจะปลูกไว้กินก็ไม่ต้องลงทุน แล้วยังมีเหลือสำหรับกำไรถ้าจะขาย การเรียนรู้ตรงนี้เกิดจากการถอยหลังไปหนึ่งก้าว เกิดระบบการเรียนรู้ที่ผู้ใหญ่ไม่เคยคิดว่าผู้ใหญ่จะมี (ผู้ใหญ่บอกว่าผู้ใหญ่ตั้งหลักตอนที่ไม่มีจะกิน เพราะถ้าไม่มีจุดนั้นก็คงคิดตรงนี้ไม่ออก) ประเด็นแนวคิดจากการเรียนรู้ตรงนี้กล่าวได้ว่าเพราะผู้ใหญ่วิญญูได้รับรู้ได้สัมผัสกับปัญหาด้วยตัวเอง

2. การเรียนรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น กระบวนการเรียนรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดขึ้นใน

ขณะเดียวกันกับที่ผู้ใหญ่มองหาหนทางออก จากการละทิ้งการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งในที่สุดก็ค้นพบว่า การพึ่งตนเองอยู่ที่การจัดการ เช่นจะเอาข้าวที่ไหนกินโดยไม่ปลูกข้าว หัวใจสำคัญอยู่ที่เกษตรกรรมพื้นฐาน และการจัดการ จึงต้องกลับไปคิดถึงเรื่องการพึ่งตัวเองแบบเดิม ที่ทุกคนยังอยู่กับธรรมชาติ โดยมีฐานทางวัฒนธรรมที่สำคัญคือภูมิปัญญาพื้นบ้าน ซึ่งควรต้องนำมาคิดใหม่ในบริบทใหม่ อย่างเช่น แต่ก่อนชาวบ้านปลูกข้าวกันแล้วมีกินหมด เพราะเขาแปรรูปข้าวเป็น การแปรข้าวก็คืองานอุตสาหกรรมทุกวันนี้ นั่นเองที่เรามาใช้กัน อย่างเช่นการใช้เครื่องมือดำข้าว ก็สามารถดำข้าวได้โดยไม่ต้องพึ่งโรงสีข้าวของนายทุน และการแปรรูปไม่ใช่เพียงแค่เอาข้าวเปลือกมาทำเป็นข้าวสารกิน ชาวบ้านรู้จักเอามาทำแป้ง ทำขนม ทำเป็นขนมจีน ต่อมาก็คิดสูตรทำน้ำสลัดคราด เป็นขนมจีนน้ำยาน้ำพริกบ้านเรา นี่ก็คือภูมิปัญญาที่ต้องศึกษา นี่ก็คือกระบวนการแปรรูปข้าวของเรา ฉะนั้นเราต้องมาคิดว่าเรามีระบบภูมิปัญญาอะไรอยู่เพราะฉะนั้นการที่เรามีข้าว มีพืชอยู่ 6-7 พันชนิด หรือการที่เราปลูกมันสำปะหลังมานานขนาดนี้ ถ้าถามว่าเราใช้ระบบภูมิปัญญาที่เราเคยมีมาและพัฒนาให้ต่อเนื่องได้อย่างไร ความจริงมันสำปะหลังนอกจากจะเป็นพวกแป้งมัน ข้าวเกรียบกุ้ง รวมทั้งพวกเรซินที่เราเอาเข้า เช่นผงชูรส ทำไมคนปลูกมันสำปะหลังไม่คิดทำเสียเองเลยในแง่ที่เป็นอุตสาหกรรมชุมชนเป็นเครื่องมือ นั่นคือการพัฒนาที่ชุมชนเริ่มมีแล้วถ้าเราสามารถจะใช้เครื่องมือตัวนี้เป็น เพราะภูมิปัญญาก็มีอยู่แล้ว

3. การเรียนรู้จากการวิพากษ์ ประเด็นสำคัญอยู่ที่กระบวนการคิด ซึ่งผู้ใหญ่ได้เคย

กล่าวถึงประเด็นนี้ว่า ทุกคนมีธรรมชาติของการเรียนรู้หมดทุกคน โดยเฉพาะการเรียนรู้จากประสบการณ์ แต่จะเรียนรู้ด้วยเวลาเดียวกัน เท่ากันทั้งหมดคงไม่ได้ เพราะคนมีการรับรู้ไม่เหมือนกัน การจะให้คนเรียนรู้จากธรรมชาติโดยไม่มีการจัดระบบให้เขาเรียนรู้หรือไม่มีเครื่องมือให้เขาเรียนรู้ ก็มีโอกาสรู้ได้ แต่นานมาก บางทีตลอดชีวิตก็ไม่ได้ ที่สำคัญการเรียนรู้มันจะต้องเปลี่ยนจากการเรียนรู้ที่อาศัยโรงเรียนรัฐ ด้วยการเขียนตำรา ตำราต้องลดลง แต่ต้องมีเงื่อนไขให้คนได้เรียนรู้ เพราะฉะนั้นการเรียนรู้ต้องอยู่ในเงื่อนไขคือ โจทย์และคำตอบ ใครจะตั้งคำถามต้องตอบคำถาม โดยกระบวนการนี้

ประเด็นคือเราต้องหาคำตอบร่วมกันให้ได้ว่า เห็นด้วยไหมกับกระบวนการที่เป็นอยู่ตอนนี้ที่จะนำไปสู่การพัฒนาเพื่อความยั่งยืนของชุมชน เพื่อความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ดังนั้นเห็นด้วยไหมกับกระบวนการนี้ ถ้าหากว่าเราไม่รู้จักรักการวิพากษ์เพื่อแสวงหาทางเลือก เราก็จะไหลไปตามกระแส และในที่สุดก็อ่อนแอ เพราะต้องคอยฟังเขาอยู่ตลอดเวลา เราจึงต้องวิพากษ์จากตัวเราตลอดจนแนวคิดที่จะเลือก ดังนั้นการเรียนรู้จากการวิพากษ์จึงเป็นเรื่องสำคัญ เช่นถ้าเห็นด้วยกับโจทย์ว่าด้วยการพึ่งตัวเอง ก็ต้องมองหาคำตอบ คำตอบอยู่ที่การมองจากรากฐานที่มีอยู่จริงในสังคมไทย คือวิถีชีวิตของเกษตรกรหรือเกษตรกร วิถีชีวิตไทยซึ่งพัฒนามาจากสังคมเกษตร การพัฒนาจึงไม่ได้หมายถึงการเน้นแต่เทคโนโลยีข้างนอกอย่างเดียว แต่ขาดระบบการเรียนรู้ที่จะเชื่อมกับภูมิปัญญาที่มีอยู่และมีประสิทธิภาพด้วย มาพัฒนาให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เพื่อจะนำไปสู่ระบบทุน โดยที่เราสามารถเข้าไปสู่การแข่งขันได้ ในเวลาเดียวกันเราก็สามารถยืนหยัดอยู่ได้ด้วยตัวเอง

จากประเด็นการวิพากษ์เรื่องทุน และการวิพากษ์ในประเด็นเกี่ยวกับการแสวงหาทางเลือกใหม่ของผู้ใหญ่วิบูลย์ ล้วนชี้ให้เห็นว่าผู้ใหญ่วิบูลย์ไม่ได้ปฏิเสธเรื่องระบบทุน ระบบตลาดทั้งหมด แต่ปัญหาที่ได้จากการเรียนรู้จากการวิพากษ์ของผู้ใหญ่วิบูลย์เอง กลับคิดหาหนทางการเข้าสู่ระบบของชาวบ้านที่อยู่บนพื้นฐานที่ชาวบ้านเป็นผู้กำหนดเองว่าจะเข้าสู่ระบบทุนด้วยวิธีการจัดการอย่างไร และจะต่อรอกับระบบตลาดอย่างไร ซึ่งผู้ใหญ่วิบูลย์ค้นพบว่า สิ่งที่สำคัญที่สุดของการวิพากษ์คือการค้นพบพลังของการนำเอาภูมิปัญญาท้องถิ่นมาประยุกต์ ปรับใช้ใหม่ ภายใต้สถานการณ์ใหม่ และสิ่งที่ผู้ใหญ่เริ่มคิดเริ่มรู้และเริ่มทำ คือระบบวนเกษตร

4.2 การแสวงหาทางเลือกเพื่อพึ่งตัวเองในระบบวนเกษตร

ในความคิดเพื่อพึ่งตัวเองของผู้ใหญ่วิบูลย์นั้น เมื่อเริ่มต้นว่าทำแค่ออกินไม่ต้องไปต่อรองใคร ซึ่งผู้ใหญ่วิบูลย์กล่าวว่าเป็นแนวคิดที่ไม่ซับซ้อนเลย แต่อาจทำให้เริ่มต้นยาก เพราะต้องหาคำตอบที่แน่นอน ว่าอยู่ได้จริง และเป็นแนวทางแก้ไขปัญหาอื่นๆ ได้จริง ซึ่งผู้ใหญ่วิบูลย์ได้ชี้ว่า

“ถ้ามาเริ่มต้นใหม่ สมมติว่าที่ดิน 30 ไร่ สามารถให้ผลผลิตได้พอกิน เราก็จะทำเพิ่มอีกเล็กน้อยเพื่อเป็นค่าเช่านา เท่านั้นที่มีความสุขแล้ว แต่ต้องทำงานหนักขึ้นและต้องฝึกตัวเองให้อยู่ได้ถ้าอาหารไม่พอ ผมเองก็พยายามฝึกใช้เสื้อผ้าให้น้อยชิ้น ทำตัวเองให้ง่าย ไม่จำเป็นก็ตัด แต่ไม่ใช่ปฏิเสธวัฒนธรรมโดยสิ้นเชิง เราอาจคัดเสื้อผ้าได้ แต่ใช้แบบชาวพุทธ คือสิ่งที่เราใช้ไม่ใช่เพื่อยกฐานะ หรือให้สังคมยกย่อง แต่ใช้ป้องกันไม่ให้หนาว เพราะว่าเราไม่สามารถผลิตเสื้อผ้าได้เอง เราจึงใช้ให้น้อยลง....

ถ้าตัดสินใจได้ ควรเริ่มต้นวางแผนชีวิตให้กับตัวเองและครอบครัว โดยต้องรู้ว่าตนควรเริ่มปลูกพืชอย่างไร การวางแผนต้องมีทุกระยะ ทั้งเฉพาะหน้าคือเรื่องปากเรื่องท้อง กับระยะยาวถาวรปลูกไม้ยืนต้นเพื่อเป็นสวัสดิการชีวิต เพราะไม้ยืนต้นสามารถอำนวยผลได้ในตอนหลัง พืชยืนต้นหมายถึงไม้ผลต่างๆ ที่ควรปลูกทุกๆ ไป เช่น เงาะ ทุเรียน ขนุน มะม่วง เป็นต้น ไม่จำเป็นต้องปลูกให้เป็นส่วนใหญ่ แต่ควรปลูกหลายๆชนิดในพื้นที่ที่เราได้อยู่ ขณะเดียวกันไม่ควรปลูกอย่างเดียวแล้วฝารอผลของมัน เราต้องปลูกพืชอย่างอื่นที่ให้ผลระยะสั้นไว้ด้วย การกระทำดังนี้ มิใช่ใจแคบไม่คิดถึงคนอื่น แต่เราปลูกเพื่อกินเป็นหลัก เหลือกินเราก็ขายไม่มีปัญหา เพียงแต่เราปลูกขายเป็นรอง

ผมเชื่อว่า จริงๆแล้ว เคียวนี่คนกำลังหาคำตอบ แนวทางเกษตรกรรมเพื่อการยังชีพที่น่าจะตอบคำถามให้ผู้คนได้ และเป็นชีวิตที่ดีกว่าแบบเก่าด้วย หากสมาชิกในชุมชนหนึ่งๆ ล้วนแต่เลือกแนวทางดังกล่าว ชุมชนโดยรวมก็จะผาสุก เพราะความสัมพันธ์ทางสังคมดีขึ้น สมาชิกไม่ได้อยู่อย่างอคอยากจนต้องไปเบียดเบียนผู้อื่น เมื่อชีวิตส่วนตัวและชุมชนต่างก็ดำเนินไปด้วยดี เช่นนี้แล้ว เชื่อว่าคนย่อมมองเห็นและทำตาม นั่นคือแนวทางเกษตรกรรมยังชีพ มันเป็นคำตอบในตัวมันเอง...” (1)

ดังนั้นจะเห็นว่าแนวคิดเรื่องการพึ่งตัวเองของผู้ใหญ่วิบูลย์ มีลักษณะที่พิจารณาได้คือ ประการที่หนึ่ง ต้องรู้จักความพอดี เสียก่อน เพราะถ้าไม่รู้จักความพอดี คนก็จะ

ปล่อยให้กิเลสครอบงำ เพราะถ้าคนเรายังมีความต้องการอย่างไม่จำกัด ก็ไม่สามารถหลุดพ้นความต้องการทางวัตถุได้ ถ้าคิดแต่ผลิตเพื่อเอาเงิน ไปซื้อสิ่งที่กิเลสต้องการ ทำอย่างนั้นไม่มีวันพอกิน เพราะในระบบขายย่อมต้องการกำไร ยิ่งคนที่ต้องการกำไรมีมากคน การจัดระบบเพื่อให้เกิดการกระจายกำไรอย่างสมดุลจะเป็นไปได้อย่างไร ไม่ต้องถามถึงเศษส่วนที่จะมาถึงเรา เพราะฉะนั้น จะพึ่งตัวเองได้ ต้องหลุดจากความต้องการที่ไม่สิ้นสุดเสียก่อน เน้นเฉพาะสิ่งที่จำเป็นแก่ชีวิตจริงๆ และตัวเราสามารถผลิตได้

1 วิบูลย์ เข็มเฉลิม สูสังคมนเกษตร : สำนักอิสระของชาวนาชาวไร่, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2534 หน้า 39, 43-44

ประการที่สอง ต้องรู้จักการวางแผน ทั้งแผนระยะสั้นและระยะยาว เพราะการวางแผนจะนำไปสู่ความยั่งยืนของชีวิตครอบครัว และผู้ใหญ่วิบูลย์คิดว่าอาจรวมถึงความยั่งยืนของระบบชุมชนด้วย การวางแผนในที่นี้ก็ต้องให้เหมาะสมกับสถานภาพในปัจจุบันด้วย เช่นว่า มีที่ดินอยู่เท่าไร จะจัดสรรที่ดินเพื่อประโยชน์ใช้สอยอย่างไร เช่นต้องคิดว่า ต้องใช้พื้นที่ปลูกข้าวทำไร่ ที่เหลือ จะปลูกพืชผักสวนครัวไว้กิน จะปลูกไม้ยืนต้น หรือจะเลี้ยงสัตว์ไปด้วย เหล่านี้คือสิ่งต้องคิด เกี่ยวกับวิธีคิดแบบนี้ ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้ยกตัวอย่างให้ดูว่า

“ตัวอย่างเช่น ครอบครัวผมมีที่นาเพียง 2-3 ไร่ ก็สามารถผลิตข้าวได้เพียงพอยังชีพในแต่ละปี ถ้าเราปลูกข้าวได้ไร่ละ 40 ถัง ซึ่งอยู่ในวิสัยที่เป็นไปได้สำหรับการปลูกข้าวปกติในท้องถิ่น ปีหนึ่งๆเราบริโภคข้าวสาร 400-500 กิโลกรัม คิดเป็นข้าวประมาณ 100 ถัง มีนาแค่สามไร่ก็พอแล้ว ที่ดินที่เหลือปลูกพืชอย่างอื่นกิน ถิ่นที่นาว่างอีก 6-7 เดือน ในช่วงฤดูแล้ง สามารถปลูกพืชหมุนเวียนได้ ถ้าเรามีน้ำก็ทำได้ตลอดปี หากเราไม่ขายทุกอย่างที่ทำก็กินได้หมด แต่ถ้าเรายังเน้นการขาย ปลูกมาก็หมดไป...”(1)

ประการที่สาม ต้องรู้จักวิธีการที่จะเลือกใช้ภูมิปัญญา ดังจะพบวิธีเลือกใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านในแต่ละแห่งมีความแตกต่างกันไป ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องเหมือนกันในทุกๆแห่ง ดังที่ได้หยิบยกตัวอย่างให้เห็นในบทที่ 1 เกี่ยวกับการค้นหาวิธีการของปราชญ์ชาวบ้านแต่ละคน ไม่ว่าจะพ่อทองอยู่ นันทะ พ่อคำเคื่อง ภาษี แห่งภาคอีสาน และป๊ะหรน หมัดหลี่ แห่งภาคใต้ ที่ต่างก็ประยุกต์ภูมิปัญญาที่สอดคล้องของแต่ละท้องถิ่น มาเลือกใช้ได้อย่างเหมาะสม ไม่ว่าจะเป็นเกษตรผสมผสาน หรือวนเกษตร เป็นต้น สำหรับผู้ใหญ่วิบูลย์เลือกการทำวนเกษตร เพราะผู้ใหญ่คิดว่าเป็นระบบที่เหมาะสมและดีที่สุดในแง่ของการพึ่งตัวเอง

จากบทสรุปที่ได้จากการรวบรวมแนวความคิดของผู้ใหญ่จึงพอมองเห็นขั้นตอนวิธีคิดของผู้ใหญ่ตั้งแต่เริ่มต้น คือเริ่มจากการเรียนรู้ นำไปสู่การคิด การวิพากษ์ และนำไปสู่การแสวงหาทางเลือก อย่างไรก็ตามทางเลือกที่ผู้ใหญ่ใช้ก็ไม่ได้หมายความว่าประสบความสำเร็จเพียงข้ามคืน ผู้ใหญ่ต้องใช้เวลาพอสมควรจึงได้พิสูจน์ว่าหนทางที่เลือกเป็นหนทางแห่งการพึ่งตัวเองที่แท้จริง กว่าจะได้การยอมรับจากสังคมโดยทั่วไป

วนเกษตรกับการพึ่งตนเอง ในประเด็นนี้หากมาพิจารณาการเลือกใช้ระบบวนเกษตรของผู้ใหญ่วิบูลย์ว่ามีรูปแบบอย่างไร มีปัญหาอุปสรรคหรือไม่อย่างไร ก่อนที่จะกล่าวถึงในแง่วิธีการ ควรต้องเข้าใจความหมายของวนเกษตรก่อน เพราะที่จริงแล้ววนเกษตรไม่ใช่เพียงแค่เรื่องของเทคนิค วิธีการอย่างเดียวนี่สำคัญมันเป็นเรื่องของการดำเนินชีวิตด้วย วนเกษตรจึงเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์

ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้ให้ความหมายของวนเกษตรไว้ว่า “วน” แปลว่า ป่า “เกษตร” แปลความหมายทางพุทธ หมายถึงดิน “วนเกษตร” หมายถึงการใช้ดินทำประโยชน์ให้มีสภาพเป็นป่า หรือภาษาที่เราใช้เรียกกันทางปรัชญาว่านิเวศน์ หรือการจัดระบบนิเวศน์เกิดความสมดุลขึ้นในธรรมชาติ เพราะธรรมชาติได้สร้างทุกอย่างขึ้นมาเพื่อให้เกิดความสมดุล ชีวิตที่เข้าไปอยู่ในสิ่งที่สมดุลก็พลอยมีความสมดุลไปด้วย (1) เมื่อพูดถึงวนเกษตรอย่างเป็นระบบ ผู้ใหญ่วิบูลย์สรุปว่า การทำวนเกษตรหมายถึงการปลูกพืชที่เมื่อมันเติบโตแล้วพืชจะอยู่อย่างผสมผสาน มีสิ่งที่สามารถตอบสนองให้กับการดำเนินชีวิตของคน เช่น มีปัจจัยสี่พื้นฐาน มีอาหารที่ได้จากพืช ที่ได้จากสัตว์ ทั้งที่ปลูกไว้ ทั้งที่เป็นผลเสียเนื่องมาจากที่ปลูกไว้ กลายเป็นผลผลิตธรรมชาติ เช่น เห็ด มียารักษาโรคที่ได้จากพืชหลายชนิด เช่น ทองพันชั่ง เสดลพังพอน ฟ้าทะเลลายโจร ได้พืชที่เป็นไม้ผลที่เป็นอาหารด้วย เป็นยาด้วย อย่างไม่กระหืดอน ไม้มะม่วง ไม้ยาง นอกจากนั้นเมื่อโตขึ้นก็เป็นไม้ซุง แปรเป็นไม้กระดานได้ใช้สอยก่อสร้าง เป็นที่อยู่อาศัย การปลูกพืชรวมกันหลายๆชนิดแบบป่า ทำให้เกิดความสมดุลในธรรมชาติ

จากจุดนี้อาจกล่าวได้ว่า วนเกษตรคือเกษตรกรรมพื้นฐานอันเป็นหัวใจสำคัญของการยังชีพ เพราะเกษตรกรรมต้องมีหลักประกันขั้นต้นก่อน คืออาหาร และถ้าเป็นไปได้คือยารักษาโรค ถ้าเกษตรกรรมสามารถทำให้เกิดความมั่นคงในอาหารได้และไม่ต้องกลัวอด ก็น่าจะสามารถพัฒนาเรื่องอื่นๆต่อไป แม้แต่การเข้าไปสัมพันธ์กับระบบตลาด ซึ่งประเด็นนี้จะกล่าวถึงในรายละเอียดในตอนต่อไป

อย่างไรก็ตามในฐานะที่ระบบวนเกษตรกลายมาเป็นรากฐานชีวิตที่สำคัญของผู้ใหญ่วิบูลย์ ครั้งหนึ่งเคยมีการตั้งคำถามถึงความเป็นอุดมคติของแนวคิดแบบนี้ แต่ในที่สุดทั้งคำถามและการวิพากษ์วิจารณ์ว่ามันเป็นแนวคิดในเชิงอุดมคติเกินไป ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้พิสูจน์หลักการพึ่งตนเองของปัจเจกเช่นนี้มีความเป็นไปได้ในสังคมยุคปัจจุบัน

วนเกษตรของผู้ใหญ่เริ่มต้นจาก การใช้ทรัพยากรธรรมชาติ หรือผืนดินที่มีเหลืออยู่จำนวน 9 ไร่เศษ เป็นจุดเริ่มต้นในการวางรากฐานที่สร้างความมั่นคงให้กับชีวิตผู้ใหญ่ย้อนทบทวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชีวิต และเรียกมันใหม่ว่าเป็น “วนเกษตร” ซึ่งมีประเด็นสำคัญดังนี้

1 เสรี พงศ์พิศ “บันทึกบทเรียน ภูมิปัญญาจากหมู่บ้าน” 10 ปี วนเกษตร สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2529 หน้า 44

“วนเกษตรนั้น เป็นการปลูกพืชที่มีความหลากหลายชนิด อาจจะมี 10-20 ชนิด หรือมากกว่านั้นในที่ดินที่มีการวางแผนตั้งแต่เริ่มต้นว่า เราจะปลูกอะไรบ้าง เพื่อประโยชน์อะไร การที่มีพืช 10-20 ชนิดนอกจากจะเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำเนินชีวิตแล้วจะเกิดส่วนเกิน ส่วนเกินนี้เราก็นำไปแปรรูปในครัวเรือน” (1)

อาจจะสรุปความชัดเจนของการปลูกพืชเชิงวนเกษตรครั้งนี้ คือความหมายที่ว่าเราสามารถปลูกพืชและผักได้ทุกประเภทในพื้นที่เดียวกัน โดยปลูกให้แต่ละเคล้าปะปนกันไป โดยไม่จำเป็นต้องแบ่งแยกเป็นแปลงๆ เหมือนการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว ที่มีการแบ่งซอยออกเป็นร่องหรือเป็นแปลงๆ พืชที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ปลูกแบ่งเป็นสามประเภท คือ ประเภทที่หนึ่งพืชผักที่ใช้กินประกอบเป็นอาหารประจำวันได้ เช่น ผักบุ้ง ประเภทที่สองเป็นไม้ยืนต้นประเภทให้ร่มเงา มีทั้งต้นไม้กินได้และกินไม่ได้ เช่น ต้นผลไม้ สามารถเก็บกินได้ตามฤดูกาล ตัวลำต้นอาจนำมาใช้เป็นประโยชน์ใช้สอยอื่นๆ ได้อีก เช่น มะม่วง กัลยกระท้อน ส่วนต้นไม้ที่ไม่มีผลก็เช่น ต้นข่อย ต้นตะเคียน แต่ไม้เหล่านี้มีคุณค่าเชิงเศรษฐกิจถ้าหากคิดคำนวณเชิงธุรกิจ ประเภทที่สามคือไม้ประเภทสมุนไพรที่ผู้ใหญ่ปลูกไว้มากกว่า 500-600 ชนิด ซึ่งสามารถแปรรูปเป็นยาแพทย์แผนโบราณ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่ตกทอดมาในครอบครัวของผู้ใหญ่วิบูลย์ เพราะมีพ่อเป็นหมอแผนโบราณ และเคยเปิดร้านขายยาแผนโบราณ ดังนั้นการปลูกพืชของผู้ใหญ่วิบูลย์จึงนำไปสู่การแปรรูปเพื่อผลิตยารักษาโรค ซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ผู้ใหญ่่วิบูลย์สามารถผลิตเพื่อพึ่งตนเองได้

กรณีปลูกผักเอาไว้เพื่อกิน ผู้ใหญ่กล่าวว่า มีพืชที่ปลูกไว้ประมาณ 400 ชนิดที่สามารถเก็บกินเป็นอาหารได้ถึง 300 กว่าชนิด ซึ่งคนมักเข้าใจผิดคิดว่าผักคือพวกกะหล่ำปลี กระน้ำ เท่านั้น ความจริงผักที่ขึ้นตามธรรมชาติกินได้ทั้งนั้น แต่เรามักไปพื้นที่งแล้วปลูกกระน้ำ ปลูกแดง ใสน้ำ พนยา ส่วนผลไม้ที่ขึ้นต้นด้วยมะ ในบ้านผู้ใหญ่ปลูกเกือบครบที่ 6-7 ไร่ ประมาณ 400 ชนิด อย่างละ 2-3 ต้น ผู้ใหญ่ตั้งข้อสังเกตว่า ต้นไม้ที่ขึ้นชื่อด้วยมะ ส่วนใหญ่เป็นอาหาร คือกินได้ ผู้ใหญ่ใช้พื้นที่ปลูกต้นไม้ค่อนข้างมาก เรียกว่าปลูกแน่นเป็นป่า และพบว่า ไม้ที่ขึ้นเองอย่างไม้เถาที่เป็นอาหารได้ก็จะปล่อยให้มันพันบนต้นไม้ ทั้งหมดที่ใช้เวลาปลูกต้นไม้ ประมาณ 3-4 ปี พื้นที่บ้านผู้ใหญ่่วิบูลย์ก็เป็นป่าไปจริงๆ ผลที่ตามมา นอกเหนือจากการได้อาหารอย่างเพียงพอแล้ว ในส่วนของพืชผัก ยังคงกลายเป็นการช่วยให้เกิดความผูกพันกับธรรมชาติ เพราะที่บ้านผู้ใหญ่จะมีกระแเด มาอาศัยอยู่เกือบร้อยตัว มีนกมาประจำอยู่มากกว่า 30 ชนิด ซึ่งทำให้ในเวลาต่อมาผู้ใหญ่่วิบูลย์เริ่มคิดถึง ต้นไม้ที่มีอาหารของนกอยู่ด้วย เพราะถ้าอยากให้นักชนิดไหนมาอยู่ที่บ้านก็ต้องปลูกพืชที่มันกิน เช่น ต้นปอบิด เป็นต้น ทัศนะของผู้ใหญ่ต่อเรื่องการปลูกต้นไม้ที่ผู้ใหญ่ถึงกับกล่าวว่า

“...การปลูกต้นไม้เป็นการออมชนิดที่มีหลักประกันค่อนข้างมาก ผมเชื่อมั่นว่าไม่มีใครโกงได้ เป็นการยกระดับรายได้ ยกระดับชีวิต...เป็นบำเหน็จที่เราจะออมไว้เพื่อชีวิตยามแก่ชรา...” (1)

ประเด็นต่อมาที่สามารถหาวิธีพึ่งตัวเองจากระบบการปลูกพืชแบบวนเกษตรคือพืชบางชนิดสามารถแปรเป็นพืชเศรษฐกิจได้ เช่นต้นหมาก ที่กลายเป็นไม้ประดับที่มีคนนิยมซื้อไปปลูกจนทำให้มีราคาสูง ครั้งหนึ่งผู้ใหญ่วินุสย์เคยแก้ปัญหาการขาดแคลนเงินด้วยการขายต้นหมากไปหลายร้อยต้นได้เงินมาหลายหมื่นบาท (2) แต่อย่างไรก็ตามผู้ใหญ่วินุสย์เห็นว่าถ้ามองจุดนี้จุดเดียวมันจะทำให้เกษตรกรหันมาปลูกเพื่อขายอีกอย่างไม่ลืมหูลืมตา ทั้งนี้ผู้ใหญ่อยกตัวอย่างบางบ้านในหมู่บ้านห้วยหินที่แห่กันมาปลูกหรือเพาะต้นไม้เพื่อขายหลังจากการที่เห็นช่องทางจากที่ผู้ใหญ่ได้ขายต้นไม้ไปบางส่วน ซึ่งผู้ใหญ่กล่าวว่า แบบนี้ไม่ใช่วิถีคิดแบบพึ่งตนเอง เพราะในที่สุดชาวบ้านที่ขายต้นไม้ก็ต้องผลิตเพื่อตอบสนองตลาดอยู่ดีว่าตอนนี้ตลาดต้นไม้ต้องการต้นไม้ประเภทไหนที่ขายได้

สิ่งที่ผู้ใหญ่คิดว่าสำคัญมากที่สุดอีกอย่างในการทำวนเกษตร คือการตอบสนองปัจจัยพื้นฐานของชีวิต นอกจากเรื่องอาหารแล้ว ปัจจัยถัดมาที่สำคัญคือยารักษาโรค ซึ่งตรงจุดนี้คงเป็นที่ทราบโดยทั่วไปแล้วว่า ในแต่ละปี ประเทศไทยนำเข้าจากต่างประเทศนับหลายพันล้านบาท และแต่ละปีคนไทยใช้จ่ายเงินเกี่ยวกับค่ารักษาพยาบาลตามสถานรักษาทั้งที่เป็นของรัฐและของเอกชนมากมายมหาศาลเพื่อรักษาโรคร้ายไข้เจ็บ ซึ่งถ้าหากสังคมไทยจะฉุกใจคิดถึงในอดีตก่อนที่ไทยจะได้รับอิทธิพลการรักษาพยาบาลจากแพทย์สมัยใหม่ คนไทยสามารถมีความรู้เรื่องการรักษาพยาบาลด้วยสมุนไพรพื้นบ้านที่สืบทอดจากบรรพชน และสามารถใช้รักษาอาการของโรคทั่วไปโดยไม่จำเป็นต้องไปเสียค่ายาแพงๆ หรือรับบริการรักษาจากหมอที่จบวิทยาการแพทย์สมัยใหม่ที่อาจเก็บค่ารักษาพยาบาลที่เกินกว่าชาวบ้านจะจ่ายได้ ผู้ใหญ่วินุสย์มักวิเคราะห์สังคมและการพึ่งตนเองจากเรื่องสาธารณสุขอยู่บ่อยๆ โดยชี้ให้เห็นว่า ในอดีตไม่มีโรคร้ายไข้เจ็บ แต่ชาวบ้านก็พึ่งตัวเองได้มากกว่าทุกวันนี้ ยังรู้จักช่วยตัวเอง ดูแลสุขภาพตามความรู้และประสบการณ์ของบรรพบุรุษ สังคมเปลี่ยนไปหลายอย่างอาจไม่เหมาะกับกาลเทศะ แต่ผู้คนก็ทำทุกสิ่งทุกอย่าง หันไปพึ่งแพทย์อย่างเดียว

ด้วยเหตุนี้ ในกระบวนการคิดเพื่อพึ่งตัวเองของผู้ใหญ่วินุสย์ จึงมองเห็นปัจจัยตัวนี้คือว่าทำอย่างไร ชาวบ้านจะมีสวัสดิการรักษาพยาบาลโดยพึ่งระบบการรักษาแพทย์แผนสมัยใหม่ให้น้อยลง อาศัยที่ผู้ใหญ่มีความรู้ที่ได้รับการสืบทอดจากครอบครัว จึงหันกลับมาฟื้นความรู้เรื่องยาสมุนไพรอีกครั้ง โดยเริ่มต้นจากการปลูกพืชที่ใช้ทำยาสมุนไพร ที่ผู้ใหญ่วินุสย์เห็นว่า

1 วินุสย์ เข้มเฉลิม เล่มเดิม หน้า 45

2 เสรี พงศ์พิศ เล่มเดิม หน้า 36

“...ผมอาจจะให้ความสนใจเรื่องสมุนไพร เคยคิดถึงพ่อที่อยากให้เรารู้เรื่องสมุนไพร แต่เราไม่สนใจ คอนหลังมาเริ่มสนใจสมุนไพร เรากลับรู้ว่าเราได้อาหาร เพราะความจริงอาหารหลายอย่างอยู่ในสมุนไพรทั้งหมดเลย โดยเฉพาะผักพื้นบ้าน...เมื่อเราให้ความสำคัญกับอาหารโดยผ่านสมุนไพร เราก็นึกถึงความจำเป็นที่เราจะต้องใช้ยา รักษาโรค ซึ่งเป็นปัจจัยตัวที่สอง ทำให้เราเห็นความจริงที่ทำให้เราได้ลดรายจ่าย เวลาเจ็บไข้ได้ป่วยเล็กน้อยๆ ได้อีกทางหนึ่งด้วยนั้นจากการที่เราให้ความสำคัญสมุนไพร เรื่องของการลดรายจ่ายในการเจ็บไข้ได้ป่วย...ผมมองว่าสมุนไพรนั้นเป็นทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของเรา คืออย่างน้อยที่สุด สมุนไพรก็คือปัจจัย 4 พื้นฐานของการดำรงชีวิต” (1)

ผู้ใหญ่วิบูลย์เริ่มทำยาลูกกลอนจากฟ้าทลายโจร โดยที่ตอนทำฟ้าทลายโจรเป็นลูกกลอน ยังบอกให้ชาวบ้านกินพร้อมพาราเซตามอล เพราะกลัวชาวบ้านไม่เชื่อใจ ทั้งที่สรรพคุณฟ้าทลายโจรรักษาโรคไข้หวัด ซึ่งถ้าชาวบ้านยังไม่ละทิ้งภูมิปัญญาเก่า โรคนี้เป็นโรคที่ชาวบ้านสามารถรักษาเองได้ในขั้นต้น โดยอาจจะไม่จำเป็นต้องพึ่งพาการรักษาพยาบาลกับแพทย์ตามโรงพยาบาลให้สิ้นเปลืองค่ารักษาที่แพงกว่าปกติ ปัจจุบันผู้ใหญ่วิบูลย์ได้ปลูกพืชที่สามารถนำมาปรุงเป็นยาหลายร้อยชนิด และการปรุงยาจากพืชสมุนไพรนั้น อาทิ จำปา ใช้ดอกปรุงเป็นยาบำรุงหัวใจ แก้ลม แก้อ่อนเพลีย กระดังงา ใช้ใบหรือเนื้อไม้ต้มกินขับปัสสาวะ ดอกปรุงเป็นยาหอม ลั่นทม ใช้แก่นปรุงเป็นยาถ่ายพิษโลหิตสตรีและกามโรค พญารากคำ ใช้รากฝนกับเหล้าขาวทาปิดแผลที่ถูกสัตว์มีพิษกัด มังคุด เปลือกแห้งของลูกสุกแก้ถ่ายท้อง แก้บิด ใช้เปลือกฝนกับน้ำปูนใสแก้แผล (2) ด้วยคุณสมบัติมากมายของพืชเหล่านี้ ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้มองเลยไปถึงอนาคตของชุมชนในการสร้างสวัสดิการและในการทำธุรกิจอุตสาหกรรมของชุมชน ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ประการถัดมาของระบบการพึ่งตัวเองของผู้ใหญ่วิบูลย์ ในระบบวนเกษตรคือการออกแบบของแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างฐานที่แข็งแกร่งสำหรับครอบครัวในอนาคต ผู้ใหญ่วิบูลย์กล่าวว่าในระบบข้าราชการยังมีระบบเงินสวัสดิการหลังเกษียณอายุราชการ ในระบบธุรกิจเอกชนมีทั้งโบนัสและเงินค่าตอบแทน แต่ชีวิตของชาวบ้านทุกๆ ไปไม่มีความช่วยเหลือแต่อย่างใดทั้งสิ้น ฉะนั้นสิ่งที่ผู้ใหญ่เริ่มคิด ไปถึงอนาคตจึงต้องมองหาหนทางการประกันชีวิตสำหรับการพึ่งตนเองด้วย ซึ่งในที่สุดผู้ใหญ่ก็เห็นว่าในระบบวนเกษตรนี้เองที่ชุกช่อนการประกันความมั่นคงสำหรับชีวิตที่ครบถ้วน โดยกลับมาที่พืชที่ปลูกที่แม้ไม่ใช่พืชเพื่อกิน แต่ต้นไม้เหล่านี้กลับมีคุณค่าในเชิงเศรษฐศาสตร์แบบชาวบ้าน ซึ่งเป็นการสะสมอีกรูปแบบหนึ่ง

หลังจากการปลูกพืชไม้ผล หรือพืชสำหรับเป็นอาหารแล้ว ผู้ใหญ่วิบูลย์เห็นว่ายังมีพืชอีกประเภทหนึ่งที่ปลูก เรียกว่า "พืชสะสม" อันเป็นควมสร้างให้คนมีความมั่นคง คือการปลูกไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ที่อาจให้ผลประโยชน์ใช้สอยเป็นปัจจัยสำคัญมาก คือที่อยู่อาศัย ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้นำเสนอว่าการวางแผนที่สำคัญไม่ควรลืมช่วงที่สองของชีวิต และต้นไม้ที่จะช่วยคือไม้ประเภทใช้สอย ไม้ใช้สอยมีหลายชนิด เช่น กระถ่อน ซึ่งมีช่วงอายุโตประมาณ 20 ปี จะได้ไม้กระถ่อนเส้นผ่าศูนย์กลางไม้ต่ำกว่า 15-20 นิ้ว ถ้าเทียบกับไม้สักจะโตกว่าไม้สัก ไม้กระถ่อนเป็นไม้ที่ให้ผลเป็นอาหารเป็นยา หรือไม้ใช้สอยก็ได้ ไม้อีกชนิดหนึ่งที่ผู้ใหญ่วิบูลย์หยิบมาอธิบายและชี้ให้เห็นคุณประโยชน์เป็นไม้ใช้สอยคือ สะเดา ยาง ไม้แดง เป็นต้น ไม้เหล่านี้ผู้ใหญ่วิบูลย์กล่าวถึงในฐานะเป็นพืชสะสมว่า

"...เราเริ่มปลูกสะเดา กระถ่อน ยาง ไม้แดง ไล่ไปเรื่อยๆ ที่นี้ลองมาคำนวณดู สมมติปลูกกระถ่อน 500 ต้น เมื่ออายุ 35 ปี อีก 25 ปี อายุ 60 พอดี กระถ่อนยังงี้ก็ไม้ต่ำกว่า 15 นิ้ว ใน 25 ปีปัจจุบันนี้ ไม้กระถ่อนผมซื้อมาทำกระต๊อบนิ้วละ 7 บาท 50 สตางค์ ปริมาตรของไม้หนานี้วหนึ่ง ยาววาวหนึ่ง ลองคิดเล่นๆ ถ้าเส้นผ่าศูนย์กลาง 20 นิ้วจะได้เท่าไร เอา 7 บาท 50 ไปคูณจำนวนไม้ที่ได้ทั้งต้น ต้นหนึ่งผมคิดแล้วเกือบ 2,000 บาท คิดง่ายๆแบบชาวบ้านถูกคราคาเลยต้นละ 1,000 บาท แล้วถ้าปลูกไว้ 500 ต้น ซึ่งไม่ใช่เรื่องแปลก 500 ต้นเป็นของหาง่ายเลย ไม่ต้องลงทุนไม่ต้องกู้ ธกส.เชื่อได้เลยทำได้ง่าย 500 ต้นให้ผลเป็นเงิน 5 แสนบาท จะเห็นว่าข้าราชการบางคนเกษียณออกมาได้เงินบำเหน็จน้อยกว่านี้อีก..." (1)

อาจกล่าวได้ว่าวิถีคิดของผู้ใหญ่แม้ว่าจะมีการคิดคำนวณด้วยกลยุทธ์แบบนักเศรษฐศาสตร์ แต่สิ่งที่ผู้ใหญ่ต้องการคือการชี้ให้เห็นอย่างง่ายด้วยวิถีคิดที่เป็นรูปธรรม แต่ในเวลาเดียวกันจะใช้วิธีการสะสมนี้ก็ต้องมีกรอบความคิดที่สำคัญคือ ต้องทำให้ชีวิตปลอดจากหนี้ ปัญหาใหญ่ที่สุดพันหนนาการชีวิตที่สำคัญที่สุดในช่วงสิบปีแรกนั้น ต้องทำให้ชีวิตปลอดจากหนี้ หลังจาก 10 ปีไปแล้วอย่าให้ไปมีพันธะแก่หนี้สินอีก ผู้ใหญ่ได้อภิปรายถึงการสะสมแบบนี้ว่า

"วิธีที่ผมเสนอ เป็นการสะสมอีกรูปแบบหนึ่ง แต่มันเป็นการสะสมด้วยแรงงานที่ยืนบนพื้นของสัมมาอาชีพะ ไม่ทำให้ตัวเองเดือดร้อนและไม่เบียดเบียนใคร....ที่

กล่าวมาทั้งหมดก็ไม่ใช่ว่าปฏิเสธการซื้อขาย ชีวิตน่าจะอยู่อย่างปกติเหมือนทุกวันนี้ การซื้อ การขาย การบริโภค เทคโนโลยีที่มันก้าวหน้าก็ไม่ปฏิเสธ แต่การบริโภคนั้น ต้องรู้เท่าทัน...จากตรงนี้ก็ถ้าเราทำใจได้ อยากรู้อยากเห็นในประเด็นนี้ว่า ไม่ใช่เป็นการ จำกัดความรวย แต่มันจะเป็นวิธีการที่ค่อยๆสะสม ค่อยๆเพิ่มขึ้นไม่ยากให้เพิ่มในเชิงปริมาณ...” (1)

โดยสรุปผู้ใหญ่คิดว่าในกระบวนการพึ่งตนเอง อยากรู้อยากเห็นคนเราแบ่งชีวิตออกเป็นสอง ช่วง ช่วงแรก เราทำให้ชีวิตเราพออยู่ได้ มีอยู่มีกินไปเรื่อยๆ โดยใช้เวลาสะสมไปสัก 10 ปี และส่วน หลังมันเป็นการปลูกสร้างทิ้งไว้เป็นสวัสดิการให้กับชีวิตที่เหน็ดเหนื่อย คิดว่า ชาวนาก็น่าจะมี บ้านหนึ่งบ้านเหมือนข้าราชการ แต่นี่เราสร้างเองบนหลักการพึ่งตนเอง (2)

ประการสุดท้าย ในระบบพึ่งตนเองในการดำเนินชีวิตแบบวนเกษตรนั้น มีคนตั้งคำถามถึงรูปแบบอื่นที่ชาวบ้านทำแล้วได้ผล เช่น เกษตรผสมผสาน ซึ่งในกรณีนี้ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เห็นด้วยว่าเกษตรผสมผสานเป็นทางเลือกและที่พึ่งอีกอันหนึ่งของชาวบ้าน สำหรับผู้ใหญ่วิบูลย์แล้ว จะเน้นไปที่ระบบการทำวนเกษตรมากกว่า แต่อย่างไรก็ตามผู้ใหญ่วิบูลย์ก็ไม่ได้ปฏิเสธความสำคัญของการบริโภคเนื้อสัตว์ ผู้ใหญ่เคยเล่าถึงการเลี้ยงสัตว์ว่า

“ชาวบ้านห้วยหินดอนนี้มีความคิดแตกออกไปเป็นเรื่องของการปลูกแบบผสมผสาน โดยเฉพาะแถบที่ผมอยู่เป็นแนวยาว...กลุ่มที่ผมอยู่ค่อนข้างจะเป็นหัวหอกอยู่ก็มาเริ่มคิดว่า การพูดถึงอาหาร พี่ช้อยๆเขี่ยมันไม่พอ มันมีความต้องการอาหารประเภทเนื้อสัตว์ด้วย ทีนี้สัตว์ที่เลี้ยง เขาเคยเลี้ยงไก่ เลี้ยงอะไรกันมาแล้ว พบปัญหาเรื่องมันกวนผักบ้าง เลี้ยงมากก็ปัญหาเรื่องต้องให้อาหารบ้าง เลี้ยงเพื่อขายก็ลำบากขึ้นก็เลยคิดว่า เนื้อสัตว์ที่จำเป็นตรงนี้ก็มองเนื้อปลาตาก่อน ก็คิดหาวิธีเลี้ยงกันเยอะทำยังไง จนกระทั่งมันคิดโดยบังเอิญ การที่ผมเอาปลามาปล่อยไว้ ดูไปคิดว่าขนาดนี้มันก็ยังเลี้ยงให้มันอยู่ได้ ก็เลยทำบ่อให้มันค่อนข้างใหญ่ขึ้นหน่อย...ถ้าเราทำเรื่องปลาได้ ก็น่าจะมีเรื่องไก่ไข่ เรื่องอะไรขึ้นมาอีก อาหารเราก็มีครบ ค่อยๆเพิ่มทีละเล็กละน้อย...” (3)

1 วิบูลย์ เข็มเฉลิม เล่มเดิม หน้า 85

2 เล่มเดิม

2 เล่มเดิม หน้า 75-77

อย่างไรก็ตามเกี่ยวกับการเลี้ยงสัตว์เพื่อเป็นอาหารผู้ใหญ่ว่ามันยังเป็นช่วงเวลา
ทดลอง ยังไม่เป็นสูตรสำเร็จที่สมบูรณ์ แต่ก็น่าจะเป็นสิ่งที่ทำได้ควบคู่ไปกับการทำวนเกษตร
ประเด็นสำคัญที่สุดของการพึ่งตัวเองอยู่ที่การเป็นอิสระจากระบบการผลิตกระแสใหญ่ สิ่งสำคัญคือ
การปลูกแบบพึ่งตนเองนี้จำเป็นคืออาศัยคุณธรรมเรื่องความสันโดษเข้ามาใช้ในชีวิต คือถ้าเราพอใจ
กับการกินอยู่อย่างง่าย ๆ ประหยัดและไม่ฟุ้งเฟ้อ ไปตามค่านิยมของสังคมแล้วละก็คนจะมีชีวิตอยู่ได้
อย่างสุขสบาย ดังนั้นการผลิตแบบพึ่งตนเองนี้มีส่วนโน้มนำให้คนหันมาใช้ชีวิตด้วยความสันโดษ อัน
เป็นหลักธรรมสำคัญข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่ทำให้ชีวิตและสังคมสงบสุข ในแง่ผลกระทบทาง
สังคมผู้ใหญ่ได้ให้ข้อคิดว่า การผลิตแบบพึ่งตนเองจะทำให้เกษตรกรมีอำนาจในการต่อรองราคาผล
ผลิตมากขึ้น ไม่เหมือนกับการรวมกลุ่มไปต่อรองผลผลิตกับพ่อค้า โดยเอาข้าวไปเก็บในยุ้ง ซึ่งมักไม่
ได้ผล เพราะในที่สุดชาวนาก็จำเป็นต้องขายข้าวออกไป ถ้าไม่ขายก็ไม่รู้จะเอาอะไรกิน แต่ถ้า
ผลิตแบบพึ่งตนเองแล้ว ถึงไม่ขายเราก็อยู่ได้ เราสามารถรองนกว่าจะได้ราคาที่พอใจจึงขาย และการ
ที่มีคนทำการผลิตแบบพึ่งตนเองกันมากขึ้น ก็จะทำให้คนที่ยังทำการผลิตเพื่อขายหรือเพื่อส่งออกอยู่
นั้นได้รับประโยชน์ด้วย เพราะแต่ก่อนนั้นทุกคนมุ่งผลิตเพื่อขาย จึงปลูกพืชแบบเดียวกันหมด ทำ
ให้มีผลผลิตเกินความต้องการของตลาด และเกิดภาวะราคาผลผลิตตกต่ำ แต่ถ้ามีคนกลุ่มหนึ่งทำการ
ผลิตแบบพึ่งตัวเอง ลดพื้นที่การผลิตลง และทำการผลิตพืชหลายอย่างโดยเน้นพืชที่จะเป็นอาหาร
ให้กับตนเองนั้นผลผลิตก็ลดลง ราคาผลผลิตในตลาดก็จะสูงขึ้นมากกว่าการที่ทุกคนมุ่งทำการผลิต
เพื่อขายแบบเดียวกันหมด ดังนั้นคนที่ยังทำการผลิตในรูปแบบเดิมก็จะได้รับประโยชน์ไปด้วย

การผลิตแบบพึ่งตนเองนี้อาจจะไม่ใช้ทางออกของสังคมทั้งหมด แต่อย่างน้อยมันก็
เป็นทางออกสำหรับผู้ใหญ่วิบูลย์เท่าที่พอจะทำได้ ผู้ใหญ่กล่าวว่าจากประสบการณ์ 20 กว่าปีที่ได้ทำ
การผลิตเพื่อขายหรือเพื่อส่งออกตามสายพานชีวิตสังคมปัจจุบัน ทำให้ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้ข้อสรุปว่า หาก
ยังคงยืนอยู่บนสายพานเดิม คือทำการผลิตเพื่อขายต่อไป คงไม่สามารถปลดปล่อยหนี้สินได้ และ
อาจจะไม่ได้มีชีวิตที่ดีเท่าทุกวันนี้ ผู้ใหญ่เชื่อว่า ถ้าเกษตรกรทำการผลิตแบบพึ่งตนเองมากขึ้น ชีวิต
ความเป็นอยู่ในสังคมคงจะดีขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ (1)

วนเกษตร: ภูมิปัญญาและศักยภาพในการพึ่งตัวเองของชาวบ้าน

เนื้อหาในบทนี้จะเป็นการวิเคราะห์เกี่ยวกับระบบวนเกษตรในฐานะที่เป็นพลังทางภูมิปัญญา และประเมินในฐานะที่เป็นศักยภาพของชุมชนในการหาทางเลือกเพื่อพึ่งตนเอง ซึ่งได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้และการใช้ระบบวนเกษตรโดยยกตัวอย่างจากกรณีผู้ใหญ่วิบูลย์ ซึ่งประสบความสำเร็จจากการเลือกใช้แนวคิดและระบบการจัดการที่วางฐานคิดอยู่บนเรื่อง “วนเกษตร” โดยจะกล่าวถึงในประเด็นดังต่อไปนี้

5.1 ภูมิปัญญาในระบบวนเกษตร

-หลักพุทธธรรม

“เมื่อเราเข้าไปถึงระดับหนึ่งของการทำวนเกษตร เฉากเช่นเราได้ปฏิบัติธรรม และเห็นผลของการปฏิบัตินั้น”

คำกล่าวประโยคนี้นี้สะท้อนและแฝงไว้ซึ่งภูมิปัญญา ถ้าเป็นศัพท์วิชาการอาจเรียกได้ว่านี่คือปรัชญา หากแต่ปรัชญาตัวนี้ไม่ได้เกิดจากการลอกเลียนทฤษฎีความคิดของนักปรัชญาตะวันตกแต่อย่างใดทั้งสิ้น หากแต่มันเป็นการถ่ายทอดประสบการณ์ ความคิด ความรู้ที่สั่งสม สืบทอดมายาวนานในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งวนเกษตรสัมพันธ์กับหลักแนวคิดปรัชญาในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง จนอาจเรียกได้ว่ามันเป็น “พุทธเกษตรกรรม” นายแพทย์ประเวศ วะสีเคยกล่าวถึงความ เป็นพุทธเกษตรกรรมว่า

“...ฐานที่สำคัญของสังคมไทยนั้นก็คือ การเกษตรกรรม ซึ่งเป็นแหล่งประกอบอาชีพและให้ผลผลิตเพื่อการยังชีพแก่ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ อีกฐานะหนึ่งที่ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันก็คือ วัฒนธรรมที่มีรากจากพระพุทธศาสนา จึงควรที่จะตั้งหลักการพัฒนาอยู่บนพื้นฐานที่มีรากอย่างแน่นหนาในสังคมไทย โดยการพัฒนาบนรากฐานของการเกษตร โดยมีวัฒนธรรมในพุทธศาสนาเป็นเครื่องกำหนดทิศทางของการผลิต เมื่อรวมกันทั้งฐานะดังกล่าวก็คือ พุทธเกษตรกรรม ถ้าจะอธิบายอย่างสั้นๆและง่ายๆ หมายถึง การเกษตรแบบพึ่งตนเอง เป็นการสนองความต้องการขั้น

พื้นฐานของมนุษย์ โดยมีวิธีการผลิตและวิธีการดำรงชีวิตที่สอดคล้องกันคือ การผลิตที่ประสานสัมพันธ์กับธรรมชาติและศาสนธรรม ก่อให้เกิดสิ่งมีชีวิตที่ร่มเย็นและมีความสุข”(1)

พุทธธรรมที่นำมาใช้พิจารณาประกอบกับวิถีชีวิตเกษตรกรรมจะต้องประกอบด้วย หลักธรรมดังต่อไปนี้ คือ สัมมาทิฐิ ที่ศึกษาปัจจัยทั้งหลายที่เชื่อมโยงกัน (อิทธิปัจจัยตา) การพึ่งตนเอง (อัตตาหิ อัตตโนนาโถ) ทำให้ชีวิตชุมชนเป็นอิสระไม่ต้องขึ้นกับการผันแปรภายนอก วินัยในชีวิต (ศีล) อิทธิบาท 4 คือ ความเพียร ใฝ่รู้ใฝ่ศึกษา (ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา) สันโดษธรรม คือ การพึงพอใจในสิ่งที่มีอยู่ ในพุทธศาสนาเหล่านี้เป็นสิ่งจำเป็นต่อวิถีชีวิตพุทธแบบเกษตรกรรม (2)

หลักพุทธธรรมที่กล่าวมาข้างต้นสอดคล้องกับความคิดเห็นของผู้ใหญ่วิบูลย์ที่มองเห็นสายสัมพันธ์ของระบบวนเกษตรกับคำสอนในพุทธศาสนาที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันว่า

"การปลูกแบบพึ่งตนเองนี้จำเป็นต้องอาศัยคุณธรรมเรื่องความสันโดษเข้ามาใช้ในชีวิต คือถ้าเราพอใจกับการกินอยู่อย่างง่ายๆ ประหยัดและไม่พึ่งเพื่อไปตามค่านิยมของสังคมแล้วละก็ ผมว่าชีวิตเราอยู่ได้อย่างสุขสบาย ดังนั้น ผมคิดว่าวิธีการผลิตแบบพึ่งตนเองนี้มีส่วนโน้มนำให้คนหันมาใช้ชีวิตด้วยความสันโดษ อันเป็นหลักธรรมสำคัญข้อหนึ่งในพุทธศาสนาที่ทำให้ชีวิตและสังคมสงบสุข ไม่ต้องดิ้นรน ขวนขวายแสวงหาความสุขทางจิตใจและความสุขที่ได้จากความสงบแทน สำหรับประสบการณ์ผมนั้น การผลิตแบบพึ่งตนเองได้ช่วยลดความวิตกกังวลจากปัญหาหนี้สินได้มาก 2-3 ปีที่ผ่านมาผมไม่ต้องพียงานอนหลับเลยแม้สักเม็ดเดียว ถ้าผมได้เอนหลัง ผมก็หลับของผมไปได้เรื่อย คือเรื่องกังวลใจมันไม่มี มันก็หลับได้ง่ายขึ้นแล้วเดี๋ยวนี้รู้สึกว่าจะไม่ต้องไปเหนื่อยกับการวิ่งไล่แสวงหาอะไรตามค่านิยมของสังคมมากนัก ทั้งยังมีเวลาไปมาหาสู่กับเพื่อนบ้านได้มากขึ้น นี่เป็นส่วนดีที่เกิดขึ้นกับตัวผมหลังจากหันมาทำการผลิตแบบพึ่งตนเอง..." (3)

1 อภิชาติ พันธเสน พัฒนาชนบทไทย : สมุทัยและมรรค ความหวังทางออกและทางเลือกใหม่, กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา, 2539 หน้า 362-36

2 เล่มเดิม หน้า 363

3 วิบูลย์ เข็มเฉลิม สายพานชีวิต ปาฐกถามูลนิธิโกมล คีมทอง ประจำปี 2529 แสดง ณ หอประชุมเล็ก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ 21 กุมภาพันธ์ 2529 หน้า 32-36

-ดูชีวิตอุดมคติ

"วณเกษตรในระยะยาว เป็นการเกษตรแบบ"นั่งกินนอนกิน"...เราจึงมี
เวลาได้คิด และทบทวนสิ่งต่างๆ นั่นคือเราได้เข้าใจธรรมชาติมาก
ขึ้น...การทำวณเกษตรจะเอื้อให้ชีวิตมนุษย์บรรลุดูอุดมคติ"

ถ้าหากคิดเพียงแค่ว่าระบบวณเกษตรเป็นเพียงการแก้ไขปัญหาในทางเศรษฐกิจ เรา
อาจมองไม่เห็นถึงพลังทางทฤษฎีปัญญาที่แฝงอยู่ในระบบวณเกษตรเท่าไรนัก ผู้ใหญ่วิบูลย์มักถูกถาม
ถึงประเด็นการใช้ระบบวณเกษตรในการแก้ไขปัญหาหนี้สินบ่อยๆ แต่ในความเห็นของผู้ใหญ่วิบูลย์
ปัญหาไม่ได้อยู่ที่หนี้สิน แต่อยู่ที่ว่า เรามีความมั่นใจในวณเกษตรแค่ไหน เราคิดถึงวณเกษตรใน
ลักษณะกระบวนการชีวิตหรือเปล่า เพราะวณเกษตรเป็นกระบวนการของความสัมพันธ์ อันมีเรื่องวิธี
การผลิต วิธีการดำรงชีวิต และอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งที่จะได้มาในการทำวณเกษตรคือ ความสม
ดุลทางอารมณ์จะบังเกิดขึ้น อันได้มาจากการสัมผัสกับธรรมชาติ ซึ่งชีวิตเราเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของ
ระบบนี้ คือการไม่เบียดเบียนสัตว์ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในสวน มันจะทำให้เรามีจิตใจอ่อนโยนลง มีความ
เห็นใจ มีเมตตาธรรม เริ่มมองเห็นว่ามนุษย์น่าจะมีความเห็นซึ่งกันและกัน ลดการเบียดเบียน
แก่งแย่ง หันมาช่วยเกื้อกูลกันนี้คือ "มิติทางสังคมของวณเกษตร" ผู้ใหญ่วิบูลย์กล่าวว่าในที่สุดแล้ว
การทำวณเกษตรก็เหมือนกับการปฏิบัติธรรม เมื่อเราเข้าถึงระดับหนึ่งของการทำวณเกษตรเฉกเช่นเรา
ได้ปฏิบัติธรรมและเห็นผลของการปฏิบัตินั้น (1)

ความสมดุลแห่งชีวิตมีหลักเกณฑ์ที่สังคมและวัฒนธรรมได้ถ่ายทอดไว้ให้อยู่แล้ว
หลักพุทธศาสนาเบื้องต้นเป็นเครื่องมือกำหนดการแสวงหาของมนุษย์ได้อย่างดี หลักการถึงพร้อมซึ่ง
ปัจจัยสี่ และการตั้งอยู่บนความไม่ประมาท ไม่มีวันล้าสมัย การเตรียมปัจจัยสี่อาจจะมีภัยคุกคาม
มากขึ้น เนื่องจากสังคมเปลี่ยนแปลงไปและไม่จำเป็นต้องผลิตเองทุกอย่าง เช่น เสื้อผ้า อาหาร การ
ซ่อมแซมที่อยู่อาศัย และยารักษาโรคก็สามารถพึ่งพาวณเกษตรได้ ผู้ใหญ่พูดถึงความไม่ประมาทเอา
ไว้เพื่อให้คนรู้จักวางแผนชีวิต และมองการถึงพร้อมซึ่งปัจจัยสี่ไปตามกาลเวลา ผู้ใหญ่ย้ำให้เห็นว่า
พุทธศาสนาสอนให้คนรู้จักวางแผนชีวิต ให้ตระหนักถึงความไม่แน่นอน ความผันแปร และมนุษย์
ไม่ควรตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ชวนาชาวไร่มีปัญหามากเพราะวางแผนชีวิตไม่เป็น ตกอยู่ใน

1 วิบูลย์ เข็มเฉลิม ผู้สังคมนวณเกษตร : สำนักอิสระของชานาชาวไร่, กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2534 หน้า 223

ความประมาท และเนื่องด้วยวงเกษตรอาศัยพุทธปรัชญาเป็นฐานของชีวิต จึงเรียกร้องให้ผู้ดำเนินตามวิถีนี้คือการรัก "สัน โศษ"

ดังนั้นอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่าปรัชญาของวงเกษตรทำให้คนบรรลุถึงอุดมคติของการใช้ชีวิตแบบพอเพียง กล่าวคือความมั่นคงของวงเกษตรนอกจากจะนำไปสู่การพึ่งตนเองแล้ว ยังเป็นการสร้างคน สร้างภูมิปัญญาให้สังคมชนบทไปพร้อมๆกัน เมื่อฐานของสังคมไทยคือสังคมชนบทเข้มแข็ง ก็จะส่งผลต่อเนื่องถึงฐานของสังคมไทยโดยภาพรวมมีความเข้มแข็งตามไปด้วย

-ระบบนิเวศวิทยา

“วงเกษตรทำให้เกิดความสมดุลได้ พืชที่ปลูกไม่ใช่พืชโตเท่ากันหรือชนิดเดียวกัน พืชที่ขึ้นไม่เท่ากัน ย่อมมีความแตกต่างกันในระบบราก...บางชนิดรากยังลึกลงไปใต้ดิน ลงไปดูดซับเอาน้ำซึ่งเจือปนแร่ธาตุสารอาหารที่ไม่เหมือนกัน”

ตามนัยสำคัญของวงเกษตรที่เชื่อมโยงกับระบบนิเวศน์ อาจกล่าวว่าเป็นหัวใจสำคัญอีกประการหนึ่งของระบบวงเกษตร เพราะวงเกษตรเป็นภาษาวิชาการที่เราใช้ "วน" ที่แปลว่าป่า และ "เกษตร" ในความหมายพุทธศาสนาหมายถึงดิน ถ้าเอาคำสองคำมารวมกัน "วงเกษตร" หมายถึงการใช้ดินทำประโยชน์ให้มีสภาพเป็นป่า หรือภาษาที่เราใช้เรียกกันทางปรัชญาว่า นิเวศน์หรือการจัดการระบบนิเวศน์ อันนี้เพื่อให้เกิดความสมดุล คือมีสภาพคล้ายป่าที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เพราะธรรมชาติได้สร้างทุกอย่างขึ้นมาเพื่อให้เกิดความสมดุล ฉะนั้นชีวิตที่เข้าไปอยู่ในสิ่งที่สมดุลก็พลอยมีความสมดุลไป

ด้วย หัวใจของวงเกษตรจึงอยู่ที่การทำให้พื้นดินกลับมีความอุดมสมบูรณ์โดยกระบวนการธรรมชาติ ซึ่งโดยเนื้อแท้ก็คือ การสะสมทุนในรูปแบบของการสะสมธาตุอาหารสำหรับพืชทุกชนิดในดิน โดยให้พืชใหญ่ช่วยหาอาหารให้พืชเล็ก และพืชเล็กช่วยรักษาอาหารเหล่านั้นให้คงอยู่บนหน้าดิน และช่วยปกคลุมดินเพื่อเก็บความชุ่มชื้นในดินเพื่อไว้ให้แก่ต้นไม้ใหญ่ (1)

สำหรับผู้ใหญ่วิญญูญ์ความรู้เรื่องต้นไม้หรือที่เกี่ยวข้องกับต้นไม้ เป็นอีกมิติหนึ่งที่โยงพันธ์ไม้เข้าสู่ชีวิต ผ่านมิติวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น โดยผู้ใหญ่อึ้งเห็นว่าต้นไม้กับชีวิตมนุษย์มี

ความสัมพันธ์กัน แทบจะเรียกได้ว่าชีวิตมนุษย์กับชีวิตต้นไม้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในบ้านผู้ใหญ่ซึ่งปลูกต้นไม้ไว้แน่นขนัด ทำให้มีทั้งนก แมลงและสัตว์อื่นๆ มาอาศัยอยู่เต็มหมดหมด ซึ่งผู้ใหญ่วิบูลย์ได้กล่าวถึงการปลูกต้นไม้ไว้ว่า

"วิธีปลูกต้นไม้ให้งาม ผมว่าต้องเริ่มที่ใจรักก่อน แล้วมันจะโตไว หลังจากนั้น ผมยอมรับว่า ผมรักต้นไม้มากกว่าลูกอีก ผมไม่เคยไปทำให้มันช้ำเลย อยู่บ้านผมจะเดินเท้าเปล่า เพราะจะได้รู้ว่าจะเหยียบถูกต้นไม้ จะได้เลี้ยง...ถ้าเรารักต้นไม้ เราจะคอยดูแลตกแต่ง ไม่ค่อยใส่ปุ๋ย ใส่ยา มันก็โตได้ หรือใส่ปุ๋ยบ้างเท่าที่จำเป็น..." (1)

ฉะนั้นการที่วนเกษตรเกี่ยวข้องกับระบบนิเวศน์ก็เพราะ มันได้สร้างระบบความสมดุลให้เกิดขึ้นในวงจรธรรมชาติ นับแต่การปลูกพืชที่คละเคล้ากันทั้งพืชเล็กและพืชใหญ่จะก่อให้เกิดการเกื้อกูลในแง่วิชาการระบบสมดุลระหว่างพืชที่โตไม่เท่ากัน ย่อมมีความต่างในระบบราก บางชนิดที่หยั่งรากลึกลงไปใผดิน ย่อมลงไปดูดซับเอาน้ำซึ่งมีสิ่งเจือปนหรือธาตุสารอาหารที่ไม่เหมือนกัน ธาตุสารอาหารเหล่านี้อยู่ด้วยกันอย่างสมดุล ซึ่งทำให้พืชเติบโตอย่างสมบูรณ์และเป็นสุขไม่เป็นโรค ประเด็นนี้ผู้ใหญ่ได้ยกตัวอย่างปรัชญาในการทำวนเกษตรว่า

"ทุกวันนี้ ในสวนที่เราปลูกกันแบบเกษตรสมัยใหม่ เริ่มมีปัญหาเรื่องโรคเรื่องแมลง อันนั้นจะเป็นตัวสะท้อนให้เราว่ามันมีลักษณะที่ไม่สมดุล...สิ่งที่ลักษณะสมดุลที่มีธาตุอาหาร 16 ตัว ที่เราเห็นกันก็จะเริ่มจากธาตุอาหารหลักๆ 3 ตัว ก็มีไนโตรเจน ฟอสฟอรัส โพแตสเซียม ซึ่งถือเป็นธาตุหลัก ธาตุรองสิบสามตัว ซึ่งจะช่วยให้พืชแข็งแรง แล้วบางตัวก็เป็นตัวที่จัดการขยายตัวของโรคพืชบางชนิด เช่น สังกะสี ที่ใช้กับพวงราบางชนิดที่เกิดขึ้นกับพืช ที่ทำให้พืชเป็นโรคเน่าหรือใบเหี่ยวเฉา...ธาตุบางตัวอาจจะทำให้พวกต้นไม้มีการผลิตผลที่ดีขึ้น ดอกร่วงน้อยลง ฉะนั้นระดับธาตุอาหารเหล่านี้ก็อยู่ในดินที่มีระดับความลึกไม่เท่ากัน...พืชที่มีรากหยั่งลึกลงไปใผดินที่ไม่เท่ากันก็จะดูดซับเอาสิ่งนี้ขึ้นมาได้ตามความต้องการของพืช..." (2)

1 วิบูลย์ เข้มเฉลิม เล่มเดิม หน้า 91

2 เล่มเดิม หน้า 133

จะเห็นว่าปรากฏการณ์ทางธรรมชาติได้มีการปรับและสร้างการอยู่รอดในระบบของมันเอง ฉะนั้นการปลูกพืชเหล่านี้แบบคละเคล้าทั้งต้นเล็ก ต้นใหญ่ ทำให้เกิดลักษณะที่ว่าพืชใหญ่อุปการะพืชเล็ก พืชเล็กจึงได้สารอาหารที่ตนเองไม่สามารถลงไปดูดซับจากข้างล่างได้ ส่วนพืชเล็กอุปการะต่อพืชใหญ่โดยการคลุมดิน เพราะในความแห้งในฤดูแล้งทำให้ความชื้นของผิวดินสูญเสียไปอย่างรวดเร็ว ทำให้ต้นไม้ได้รับความชื้นในระดับผิวดินด้านบนหรือป้องกันไม่ให้อินทรีย์วัตถุหรือซากพืชที่ถูกย่อยบนผิวดินถูกลมพัดก็ดี ผ่นตาก็ดีชะล้างไปสู่ที่ต่ำ ช่วยให้มีพืชเล็กๆที่อยู่ระดับล่าง การทำเช่นนี้ก็ทำให้เกิดลักษณะสมดุล พืชเริ่มเป็นโรคน้อยลง เจริญเติบโตได้มากขึ้นโดยไม่ต้องใช้ปุ๋ยเคมี ไม่ต้องใช้สารเคมีในการกำจัดแมลงศัตรูพืช หรือโรคพืชต่างๆ สิ่งเหล่านี้จะพบได้ในป่าที่เป็นธรรมชาติเท่านั้น (1)

ปัจจุบันผู้ใหญ่วิบูลย์ได้เดินทางไปทุกภาคของประเทศ ได้แลกเปลี่ยนความรู้กับชาวบ้านเรื่องต้นไม้ เก็บเอาพันธุ์ไม้ที่ชาวบ้านให้มาหรือที่หาได้ทั่วไปในภาคนั้นมาลองปลูกในสวน แนะนำให้ชาวนาแถบอีสานปลูกต้นไม้ไว้ที่หัวไร่ปลายนาให้มาก โดยเฉพาะต้นไทร ซึ่งจะช่วยรักษาดินได้ดี เพราะรากแผ่ไปไกล คำแนะนำอีกอันหนึ่งที่สำคัญที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้จากการเรียนรู้ในระบบวนเกษตร คือ ไม่ต้องไถดิน ปล่อยให้ดินปรับตัวเอง มีสภาพเป็นดินชั้นเดียว ไม่เป็นดินหลายชั้น หลายระดับ เพราะถ้าไถจะทำให้น้ำดินแตก ชั้นล่างเป็นดินที่เป็นดานอยู่ สภาพการรองรับมีความแตกต่างกัน แต่ถ้าเป็นดินผืนใหญ่ อาจจะต้องไถบ้างเพื่อแก้ปัญหาเรื่องหญ้า ถ้าเป็นผืนเล็กก็จัดการหญ้าได้เอง คัดหญ้าให้ต่ำลงแล้วลงไม้ที่เพาะไว้โตๆหน่อย จะทนลมและไม่ถูกหญ้าคลุม (2)

ขณะนี้ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้รวบรวมพันธุ์ไม้หลากหลายพันธุ์ชนิดที่เก็บสะสมจากที่ต่างๆ โดยเฉพาะพันธุ์ไม้ป่าที่หายาก หรือกำลังจะสูญพันธุ์ เอามาสะสมและขยายพันธุ์ต่อไป ส่วนหนึ่งได้รับการสนับสนุนจากองค์การสหประชาชาติเพื่อการพัฒนา หรือ UNDP มีการจัดฝึกอบรมชาวบ้านและเด็ก และการดำเนินการจัดทำสารานุกรมความรู้ต่างๆเกี่ยวกับพันธุ์ไม้ (3) ทั้งหมดนี้ผู้ใหญ่คิดว่าความสำคัญอยู่ตรงกระบวนการเรียนรู้ซึ่งผู้ใหญ่สรุปจากประสบการณ์ว่าเมื่อก่อนแม้จะอยู่กับต้นไม้มานาน แต่ไม่รู้จักต้นไม้ใบหญ้า หรืออาจกล่าวว่าแทบไม่รู้จัดการเข้าถึงธรรมชาติอย่างถ่องแท้ แต่พอเริ่มทำความเข้าใจระบบธรรมชาติ เริ่มมองเห็นความสำคัญของต้นไม้ ผู้ใหญ่วิบูลย์บอกเสมอว่า จะปลูกป่าก็ต้องเรียนรู้จากป่า ดูลูกไม้ที่หล่นจากต้น และเติบโตขึ้นมา ไม่มีใครไปดูแลเอาใจใส่มัน นอกจากธรรมชาติที่ดูแลกันเอง จะลงเมล็ดพืชจึงไม่ต้องไปขุดหลุมให้ลึก มันก็จะเกิดได้เอง ที่อ่อนแอก็ตายไป ที่แข็งแรงก็อยู่ได้ และสู้ทนกับภัยต่างๆ ได้เป็นอย่างดี สิ่งเหล่านี้ ผู้ใหญ่กล่าวว่า หาใช่เรื่องเทคนิคอย่างเดียวไม่ หากแต่เป็นวิธีการที่ถื่นออกมาจากปรัชญาที่ว่าด้วยวนเกษตร อันว่าด้วยชีวิตมนุษย์

1 วิบูลย์ เข็มเฉลิม เล่มเดิม หน้า 134

2 เสรี พงศ์พิศ เล่มเดิม หน้า 42

3 เล่มเดิม หน้า 40

ต้นไม้และธรรมชาติและสังคม "เป็นการมองจากฐานรากไปสู่ข้างบน จากข้างนอกไปสู่ข้างใน เป็นพุทธวิธี การเปลี่ยนแปลงจากพุทธวิธี เปลี่ยนจากข้างในไปสู่ข้างนอก"

วนเกษตรจึงเป็นสิ่งที่นำเราเข้าไปใกล้ชิดกับธรรมชาติ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระบบธรรมชาติ ซึ่งเป็นระบบนิเวศน์ที่รวมเอาพืช สัตว์ คนเข้าเป็นสิ่งแวดล้อมกัน ดังจะเห็นว่าเมื่อพืชที่เราปลูกเริ่มมีลูก มีแมลงบางชนิดมาอาศัยอยู่ มี สัตว์ มีนกมาเก็บลูกไม้ มากินแมลงที่เกิดตามธรรมชาติ นอกจากจะมีพืชมีสัตว์แล้ว ชีวิตเราก็จะถูกดึงเข้าไปเกี่ยวข้องกับพืชและสัตว์ เกิดความสมดุลทางอารมณ์ เริ่มคิดไม่เบียดเบียนสัตว์ ความอ่อนโยนทางจิตใจ ความเห็นใจ ความเมตตา ความไม่แข่งกร้าวจะเริ่มเกิด เริ่มมองเห็นว่ามนุษย์น่าจะมีความเห็นใจซึ่งกันและกัน ลดความเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ในที่สุดจะนำสู่ชุมชนที่เกิดสันติสุข นี่คือนิเวศน์ระบบนิเวศน์ในวนเกษตร

5.2 การพึ่งพาตนเองของชุมชนในระบบวนเกษตร

แนวคิดเรื่องการพึ่งตนเองของชุมชนในระบบวนเกษตรที่ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิมได้ทำเป็นตัวอย่างที่ผ่านมากลับสามทศวรรษ ได้ก่อให้เกิดแนวคิดถึงเส้นทางเดินของเกษตรกรไทยที่ผ่านมามาว่า ทำอย่างไรจึงจะลดการพึ่งพาให้น้อยลง และพึ่งตนเองให้มากขึ้น

"ในระยะ 3-4 ปีที่ผ่านมา...เราก็เริ่มมีคำตอบและพยายามชี้ให้เห็นว่า ความสุข ความสงบมันเกิดขึ้นจริงในชีวิตครอบครัวเช่น เรื่องอาหาร เราก็ไม่ขาดแคลนเหมือนก่อน หนี้สินในระบบวนเกษตรเราก็ไม่มี คนมีอยู่ มีกิน ไม่มีหนี้ ความเป็นอยู่ในครอบครัวก็สงบ น่าจะเป็นชีวิตที่เพียงพอสำหรับครอบครัวของคนไทยในสังคมชนบท" (1)

หลักการการพึ่งตนเองนั้น ในระดับหนึ่งมิได้หมายความว่าต้องผลิตทุกอย่างด้วยตัวเองทั้งหมด ถึงแม้ว่า จะมีลักษณะเช่นนั้นจริงๆ แต่เมื่อมีการพัฒนาถึงระดับหนึ่ง การพึ่งตนเองจะมีความหมายถึงการเตรียมพร้อมที่จะพึ่งตนเองเมื่อเกิดสถานการณ์ที่จำเป็นต้องพึ่งตนเอง เนื่องจากไม่สามารถพึ่งปัจจัยภายนอกได้อีกต่อไป ในระดับที่สูงขึ้น การพึ่งตัวเองหมายถึง ความสามารถในการควบคุมเทคโนโลยีในการผลิต ตลอดจนมีความสามารถในการควบคุมทรัพยากรบางชนิดที่สามารถทำให้การผลิตดำเนินไปได้โดยไม่ขัดกัน และอาจรวมไปถึงความสามารถในการควบคุมตลาดด้วย แต่ความหมายที่สำคัญสำหรับเกษตรกรแต่ละคนในที่นี้ก็คือ ความสามารถในการกำหนดชีวิตการ

ผลิขของคนได้ ในระดับนี้ย่อมเห็นชัดว่า ความสามารถในการพึ่งตนเองไม่มีความจำเป็นเลยที่จะผลิตทุกสิ่งทุกอย่างได้เอง ถ้ามีทรัพยากรสำคัญเพียงพอที่ทำให้เกิดมีอำนาจต่อรองเกิดขึ้นได้ ดังนั้นการพึ่งตนเองในการผลิตจึงมิได้มีความหมายในเชิงการปฏิเสธระบบตลาดทั้งหมด แต่เป็นการช่วยเกษตรกรที่ไม่สามารถพึ่งตนเองได้เนื่องจากการประสบความล้มเหลวจากการผลิตเพื่อตลาด ได้กลับมามีโอกาสพิจารณาจุดอ่อนของตัวเอง พร้อมทั้งฟื้นฟูสมรรถนะของตัวเองให้เข้มแข็งสามารถยืนอยู่ด้วยตัวเองได้ และถ้าหากประสงค์จะกลับไปสู่ระบบตลาดอีกครั้งหนึ่งก็จะกลับเข้าไปได้ด้วยความมั่นคง มีความรู้เท่าทัน และสามารถอยู่ในระบบแข่งขันได้

ประเด็นแนวคิดเรื่องการพึ่งตนเองหากพิจารณาถึงที่ผ่านประสบการณ์ของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม จริงๆแล้ว จะพบว่าในระบบวนเกษตรสามารถก่อให้เกิดธุรกิจชุมชนได้ ก่อนอื่นพึงเข้าใจถึงสาระของระบบวนเกษตรว่าเป็นการปลดปล่อยแรงงานหรือการปฏิรูปการเกษตรในความหมายที่แท้จริง เพราะเกษตรกรไม่ต้องถูกควบคุมแรงงานอันเป็นผลมาจากที่เกษตรกรจำเป็นต้องดำรงชีวิตโดยการต้องพึ่งระบบตลาดในอดีต โดยที่ตลาดจะมีส่วนน้อยมากในการดำรงชีวิตและการผลิตของเกษตรกร เกษตรกรสามารถกำหนดชีวิตของตนเองได้ สามารถจะกำหนดได้ว่าตนเองจะใช้เวลาในแต่ละวันทำการผลิตหรือหาความสุขในชีวิตกับงานทางศิลปะสร้างสรรค์อื่นๆได้ ทำให้เกษตรกรรายย่อยสามารถกำหนดชีวิตของตนเองได้อย่างแท้จริง (1)

ข้อเสนอว่าด้วยวนเกษตรนั้นมีจุดมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจ คือ ต้องการปลดปล่อยพันธนาการของเกษตรกรรายย่อย ฉะนั้นเมื่อกล่าวถึงวนเกษตรกับธุรกิจจึงไม่มีความขัดแย้งกันแต่ประการใดและสามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้ ระบบวนเกษตรไม่ได้ปฏิเสธระบบตลาดอย่างสิ้นเชิง ดังที่ได้กล่าวถึงแนวคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์มาแล้วข้างต้น วนเกษตรสนับสนุนการเข้าสู่ตลาดในเงื่อนไขที่แตกต่าง กล่าวคือโดยการเข้าไปในตลาดที่มีส่วนกำหนดตลาดได้ สามารถตัดสินใจจะขายหรือไม่ขาย กรณีนี้วนเกษตรจึงสามารถเข้าสู่ระบบตลาดได้อย่างมั่นใจ และวนเกษตรจะเป็นหนทางหนึ่งที่สนับสนุนให้มีระบบสหกรณ์เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เนื่องจากเกษตรกรแต่ละคนจะมีผลผลิตเหลือจากการบริโภคเพื่อจำหน่ายไม่มากพอที่จะนำไปขายในตลาดได้คุ้มกับต้นทุนค่าขนส่ง ประกอบกับวนเกษตรจะต้องเป็นผู้เข้าใจและมีความรู้เท่าทันระบบตลาดเป็นอย่างดี ฉะนั้นการรวมตัวกันเพื่อซื้อและขายในรูปสหกรณ์ โดยตัดเอาพ่อค้าคนกลางออกไป เป็นสิ่งที่สามารถจะเกิดขึ้นได้ไม่ยากนัก สหกรณ์ที่เกิดขึ้นจากพื้นฐานความเข้าใจและรูปแบบการผลิตดังกล่าวจะสามารถขยายและเติบโตได้

ซึ่งแตกต่างจากระบบสหกรณ์ที่มีการจัดตั้งโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ (2)

1 อภิชาติ พันธเสน เล่มเดิม หน้า 374

2 เล่มเดิม หน้า 376

ประเด็นที่จะเข้าสู่ระบบธุรกิจอุตสาหกรรมนั้น จำเป็นที่ชาวบ้านต้องเรียนรู้เรื่องการจัดการและเรื่องทุนก่อน “ทุน” ในความหมายที่กล่าวถึง ไม่ใช่จำนวนเงินมากมายที่หมุนเวียนในระบบทุนนิยมแต่ ทุนในที่นี้มีความหมายในหลายลักษณะ ได้แก่ ทุนทางวัฒนธรรม ทุนทรัพยากรธรรมชาติ และทุนทรัพยากรบุคคล อันหมายถึงปราชญ์ชาวบ้าน และทุนเงินตรา ทุนเงินตราอาจหมายถึงทุนที่ได้รับภายนอก เช่นหน่วยงานรัฐหรือเอกชน และทุนที่ระดมในชุมชนเอง เช่นกิจกรรมออมทรัพย์ หรือการทำธุรกิจชุมชน การรวมกลุ่มกันทำการค้าขายที่ผลทางการเกษตรและปัจจัยทางการเกษตร (1)

การทำธุรกิจชุมชน เป็นองค์ประกอบหนึ่งในการจัดการทุนของชุมชน เพื่อประโยชน์ของคนในชุมชน โดยคนในชุมชน มีเป้าหมายสุดท้ายอยู่ที่การใช้ทุนเพื่อส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ การสร้างสวัสดิการของสังคม การฟื้นฟูอาชีพ การพัฒนาคน ชุมชน สังคม วัฒนธรรม สุขภาพอนามัย ซึ่งก็คือพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนนั่นเอง กล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า ธุรกิจชุมชนเป็นเพียงเครื่องมือ (mean) ที่นำไปสู่เศรษฐกิจชุมชนและคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นของชุมชน (end) ดังนั้นแนวการวิเคราะห์เศรษฐกิจชุมชนที่นำไปสู่การพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชน ดังนี้ (2)

ทุน

*ทรัพยากร

- ดิน น้ำ ป่า
- ทุน (เงิน, ภายใน-ภายนอก)
- คน

*ภูมิปัญญา

*วัฒนธรรม/ประเพณี/ความเชื่อ

เงื่อนไข-ปัจจัย

- มีการรวมกลุ่ม
- มีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน
- มีการจัดการกลุ่ม/องค์กรที่มีประสิทธิภาพ
- มีผู้นำที่มีทักษะ ความสามารถในการจัดการ มีศีลธรรม-จรรยา
- มีความต่อเนื่องของกิจกรรม
- ความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากร

เป้าหมาย

เพื่อให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชน ดังนี้

*การพึ่งตนเอง

- การได้มาซึ่งปัจจัยในการดำรงชีวิต
- ความสามารถในการหาทางเลือกที่เหมาะสมต่อการปรับตัวเข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลง

*การพัฒนาที่ดีขึ้น

- คุณภาพชีวิตของบุคคล,ครอบครัว
- เศรษฐกิจ
- ศีลธรรมจริยธรรม
- การปกครองตนเอง

-สิ่งแวดล้อม

*ความยั่งยืน

- มีการสืบทอดภูมิปัญญา

ฉะนั้นในประเด็นนี้ การกล่าวถึงธุรกิจชุมชน หรือเศรษฐกิจชุมชน (community economy) คือการมองระบบความสัมพันธ์ของฐานทรัพยากร (ดิน น้ำ ป่า ฯลฯ) ระบบการผลิต ระบบการบริโภค ระบบการจัดการทุน (ทั้งที่เป็นตัวเงินและไม่ใช่ว่าตัวเงิน) โดยอาศัยกิจกรรมกลุ่ม เสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ เพื่อพัฒนาศักยภาพหรือฟื้นฟูสภาพแวดล้อม/คน/ครอบครัว/ชุมชนและอาชีพ เพื่อช่วยยกระดับการกินดีอยู่ดี และการทำมาค้าขายของชุมชนในการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีของชุมชน ซึ่งที่ผ่านมาแม้จะมีการพัฒนาอยู่ แต่ได้ถูกกระแสเศรษฐกิจหลักบดบัง แต่ปัจจุบันได้กลายเป็นทางเลือกในการแก้ปัญหาวิกฤติที่เผชิญอยู่

ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้ให้ข้อคิดเห็นและข้อสรุปเกี่ยวกับการที่ชาวบ้านสามารถพัฒนาธุรกิจอุตสาหกรรมในชุมชนว่า

“ถ้าชาวบ้านคิดได้ถึงขนาดทำอุตสาหกรรมแล้วก็ไม่ต้องกลัว อย่าไปกังวลว่าชาวบ้านจะรู้หรือไม่รู้...ถ้าชาวบ้านมีอยู่ห้าสิบคนเป็นหลักในชุมชน เขาสามารถจะขายหุ้นๆ หนึ่งสัก 50 บาท 10 บาท กับชาวบ้านคนละสัก 100 หุ้น 50 หุ้น ได้ มันไม่ยาก คั้งนั้นการที่จะเอาเงินสักสองล้านบาทมาสร้างโรงงานเล็กๆในชุมชน ผมว่าไม่ใช่เรื่องใหญ่ แต่หมู่บ้านไปกู้เงิน ธกส. ถามว่าเงินสองล้านมากหรือ ถ้าผู้คนละหมื่น

ก็เป็นตั้งสิบ ล้าน นิดเดียวไม่ต้องกังวลจริงๆแล้ว เมืองไทยต้องมี BOI เกษตร...” (1)

ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้ยกตัวอย่างอุตสาหกรรมที่น่าทำของชุมชน คืออุตสาหกรรมยา เพราะยา รักษาโรคที่เมืองไทยนำเข้ากว่า 7,000 ชนิด ที่เรานำเข้าจากต่างประเทศ 100% นั้น ปรากฏว่าวัตถุดิบอยู่ใน บ้านเราเอง (2) ฉะนั้นถ้าเรารู้จักไม้สัก 100 ชนิด แล้วแปรรูปเป็นยาได้ อาจลดการนำเข้าของยาเหลือ แค่ 70% ถ้าพัฒนาระบบความรู้ตรงนี้ได้ เราก็จะมีเครื่องมือพัฒนาเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรม และเข้าสู่ระบบธุรกิจ และเรียนรู้เรื่องระบบทุนไปในเวลาเดียวกัน (3)

5.3 ความยั่งยืนของชุมชน

ประการสุดท้ายที่กล่าวถึง คือ แนวคิดที่ด้วยความยั่งยืน หรือแนวคิดที่ด้วยการพัฒนา แบบยั่งยืน (sustainable development) ที่กำลังถูกนำมาใช้ในแง่ของกระบวนการพัฒนาค่อนข้างดีในระยะ เวลาไม่นานนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งดังปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 ที่กล่าวถึง การพัฒนาแบบยั่งยืนควบคู่ไปกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ในที่นี้จะชี้ให้เห็นประเด็นที่ว่านี้ จากการ สังเคราะห์จากประสบการณ์และจากกระบวนการเรียนรู้ของผู้ใหญ่วิบูลย์เอง ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นแนวคิดที่ มีความสอดคล้องกับนักวิชาการที่ลงไปศึกษา คลุกคลีกับชาวบ้านมาแล้ว ไม่ว่าจะเป็นนายแพทย์ ประเวศ วะสี เสรี พงศ์พิศ และอาจารย์ เสน่ห์ จามริก เถานี่เป็นต้น ที่พยายามเรียกร้องผ่านแนวคิดกระแสหลัก ให้ชุมชนมีที่ในการตัดสินใจเป็นของตัวเอง เพราะที่ผ่านมา อาจารย์เสน่ห์ จามริกได้พยายามสะท้อนนัย ของแนวคิดสู่การพัฒนาอย่างสมดุลและยั่งยืนไว้อย่างสนใจว่า

1 สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม วันที่ 1 พฤษภาคม 2540

2 มีข้อมูลหลายชิ้นในช่วงไม่กี่ปีที่ผ่านมาที่แสดงให้เห็นว่าประเทศไทยเป็นแหล่ง ของทรัพยากรที่มีความหลากหลายทางชีวภาพมากที่สุดแห่งหนึ่ง ดังนั้นจึงหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ของ ทรัพยากรธรรมชาติที่จะเป็นวัตถุดิบสำหรับการเกิดอุตสาหกรรมได้ โดยผนวกเอาความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่มีอยู่ กับใช้เทคโนโลยีบางส่วน ดู เจริญ คัมภีรภาพ ทรัพยากรชีวภาพกับสังคมไทย กรุงเทพฯ : สถาบัน ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2538

3 สัมภาษณ์ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม อ้างแล้ว

การพิจารณาภาพของการพัฒนาที่ผ่านมาของประเทศไทย ให้นำไปสู่ข้อสรุปสามประการว่า ทำให้คนไทย “โง่ จน เจ็บ” มากขึ้น นับแต่เราผูกโยงเศรษฐกิจและแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ของเราเข้ากับกระแสพลังอำนาจเศรษฐกิจการเมืองภายนอกอย่างแนบแน่น คุณเชลยทั้งในทางความคิดอ่านและในภาคปฏิบัติ ซึ่งในที่นี้ก็หมายความว่า เรากำลังมีช่องว่างห่างไกลกันอย่างมากระหว่างโลกทัศน์ของชนชั้นนำ และสภาพชีวิตเศรษฐกิจที่เป็นจริง (1)

แนวทางที่จะเป็นร่องเบิกทางไปสู่อนาคตวิทยาใหม่ว่าด้วยความสมดุลและยั่งยืนจึงจำเป็นต้องสะท้อนออกจากภายในสังคมไทยมากกว่าการหยิบยืมของผู้อื่น และความรู้ที่ดีที่สุดคือเรื่องราวของท้องถิ่น จากแนวคิดของ T.M.Power ได้ชี้ให้เห็นว่า

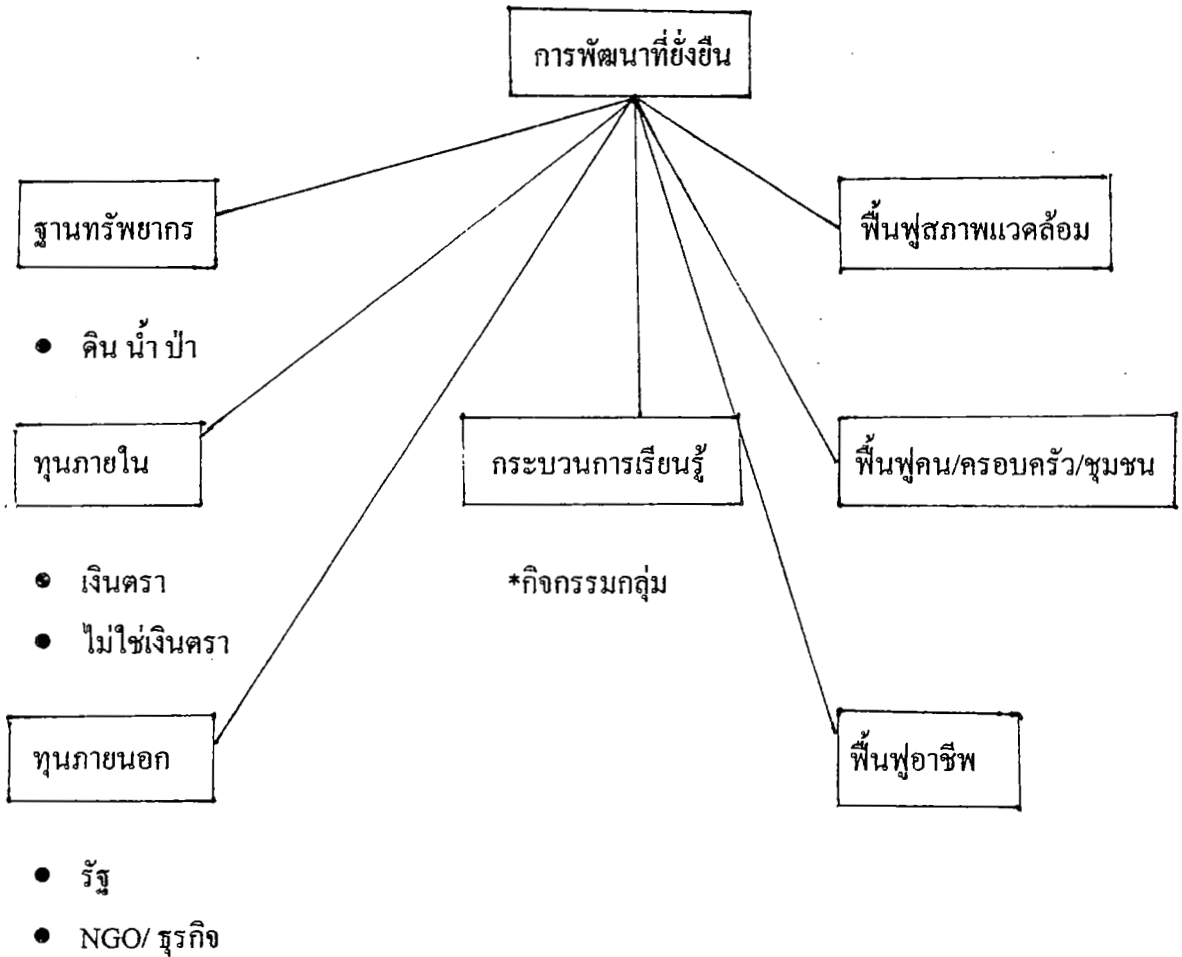
“ฐานเศรษฐกิจที่แท้จริงของท้องถิ่นหนึ่งๆ ประกอบไปด้วยสิ่งต่างๆที่ทำให้ท้องถิ่นนั้น เป็นสถานที่ที่ดึงดูด ที่อยู่อาศัย ที่จะทำงาน หรือทำธุรกิจ นั้นหมายความว่า ฐานเศรษฐกิจ ย่อมรวมไปถึงคุณภาพของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ความอุดมสมบูรณ์ ความมั่นคงปลอดภัย และเสถียรภาพของประชาคม คุณภาพของบริการสาธารณะและโครงสร้างพื้นฐานด้านสาธารณูปโภค และคุณภาพของกำลังคน เรื่องเหล่านี้ไม่ใช่สิ่งที่ผลิตสร้างขึ้นมาจากวัฒนธรรมเศรษฐกิจ ธุรกิจการค้า หรือการผลิตเพื่อส่งออก ทั้งหมดนี้สร้างขึ้นมานอกระบบเศรษฐกิจ ธุรกิจการค้า แต่ก็เป็พื้นฐานเศรษฐกิจของท้องถิ่นนั้นๆ (ความเป็นจริง) ข้อนี้ ควรจะทำให้ได้มีการปรับเปลี่ยนความคิด และนโยบายเศรษฐกิจท้องถิ่นของเรา” (2)

ฉะนั้นแนวคิดที่ว่าด้วยความยั่งยืนและสมดุล จึงจำเป็นต้องวางอยู่บนพื้นฐานของความรู้ในการจัดการของท้องถิ่นหรือของชุมชนที่สัมพันธ์กับภูมิปัญญาชาวบ้าน โดยมีจุดสำคัญอยู่ที่ต้องเสริมสร้างฐานและเครือข่ายเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่น อันปลอดจากอิทธิพลครอบงำจากศูนย์อำนาจเศรษฐกิจการเมืองทั้งภายในและภายนอก เครือข่ายฐานเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่นที่หลากหลายจะเป็นกระบวนการสังคมการเมืองแบบใหม่ที่เน้นสัมพันธ์ภาพทางอำนาจในระดับรากหญ้า ดังแผนภูมิของความสัมพันธ์ในระบบเศรษฐกิจชุมชนที่คาดหมายว่าน่าจะเป็นลักษณะเศรษฐกิจชุมชนต่อไป

1 เสน่ห์ จามริก ฐานคิดสู่ทางเลือกใหม่ของสังคมไทย กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2541 หน้า 21

2 อ้างจาก เสน่ห์ จามริก เล่มเดิม หน้า 25

แผนภูมิที่ 1 : ความสัมพันธ์ในระบบเศรษฐกิจชุมชน



ที่มา : สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย ประชาคมวิจัย ฉบับที่ 20 ประจำเดือนกรกฎาคม 2541

อย่างไรก็ตามการจะจัดการให้ชุมชนเกิดการพึ่งตนเองอย่างยั่งยืนได้นั้น สิ่งสำคัญคือการศึกษา ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้ร่วมกันของชาวบ้านหรือของชุมชน ตัวแปรที่สำคัญของวงเกษตรคือการศึกษา เพราะวงเกษตรไม่ใช่รูปแบบ แต่เป็นทั้งหมดของวิถีชีวิตและความคิดด้วย แต่การศึกษาที่ผ่านมาไม่ได้ให้คนรู้จักรากฐานทางวัฒนธรรมของคน วัฒนธรรมในที่นี้มีความหมายกว้างใหญ่ วัฒนธรรมเป็นเรื่องของฐานความคิดทั้งหมดที่เป็นตัวเรา ประเด็นนี้ผู้ใหญ่วิบูลย์เคยกล่าวไว้ว่า

“ผมว่าสังคมจะก้าวไปสู่ยุคไหนไม่แปลก สิ่งที่ต้องเร่งทำคือการสร้างพื้นฐานต่อเนื่องจากพัฒนาการยุคต้นให้ได้ วัฒนธรรมจะเป็นกุญแจสำคัญที่จะเตรียมคนให้ผ่านยุคสมัยได้ดีกว่า สังคมไทยต้องผ่านยุคเกษตรกรรมตอนปลายให้ได้ก่อน คือยุคของการแปรรูปเกษตรกรรม ซึ่งก็เอามาจากยุโรป หากสังคมผ่านยุคแปรรูปมาได้ การเข้าสู่ยุคอุตสาหกรรมจะไม่เป็นเรื่องลำบากเกินไป เราได้เปลี่ยนแปลงโดยไม่มีวิวัฒนาการ ยุคอุตสาหกรรมเหลือเพียงการบริโภคเต็มรูปแบบอย่างเดียว เราต้องตระหนักต่อปัญหานี้ แนวทางการต่อสู้มีอยู่ทางเดียว คือการศึกษา

ถ้าคนมีสติปัญญามากขึ้น แก้ปัญหา จัดการปัญหาต่างๆ ได้มากขึ้น อาจจะอยู่ในสภาพที่มีความสะดวกไม่พร้อมแต่ก็จัดการปัญหาได้...สังคมต้องเติบโตควบคู่กันไปทั้งวัตถุและสติปัญญา ถ้าหากชนบทเติบโตทางสติปัญญาได้จริง ผมว่ามันสามารถที่จะพัฒนาให้เจริญเติบโตควบคู่ไปได้ทั้งวัตถุด้วยเช่นเดียวกัน...ฉะนั้นตอนนี้ผมกำลังคิดว่าเรื่องการเรียนรู้เป็นเรื่องสำคัญของการพัฒนาแล้ว ก็คงจะมีความสำคัญในทุกสถานการณ์ การแพทย์แผนไทยเป็นตัวภูมิปัญญาที่จะใช้ในโอกาสต่อเมืองได้... ถ้าเกิดการพัฒนาการเรียนรู้อะไรหรือสร้างกระบวนการเรียนรู้ขึ้นผมเชื่อว่า มันสามารถเติบโตไปเหมือนกัน อย่างเดียวกัน” (1)

ดังนั้นถ้าต้องการให้เกิดแนวทางการพัฒนาชุมชนให้ยั่งยืน จำเป็นต้องปรับกระบวนการเรียนรู้ใหม่ทั้งหมด โดยเฉพาะเรื่องของภูมิปัญญาที่จะนำไปสู่แนวทางการจัดการระบบพึ่งตนเองของชุมชน ซึ่งเป็นระบบที่มีการจัดการอย่างสมดุลและยั่งยืนที่ได้นำเสนอมาโดยตลอดในงานวิจัย

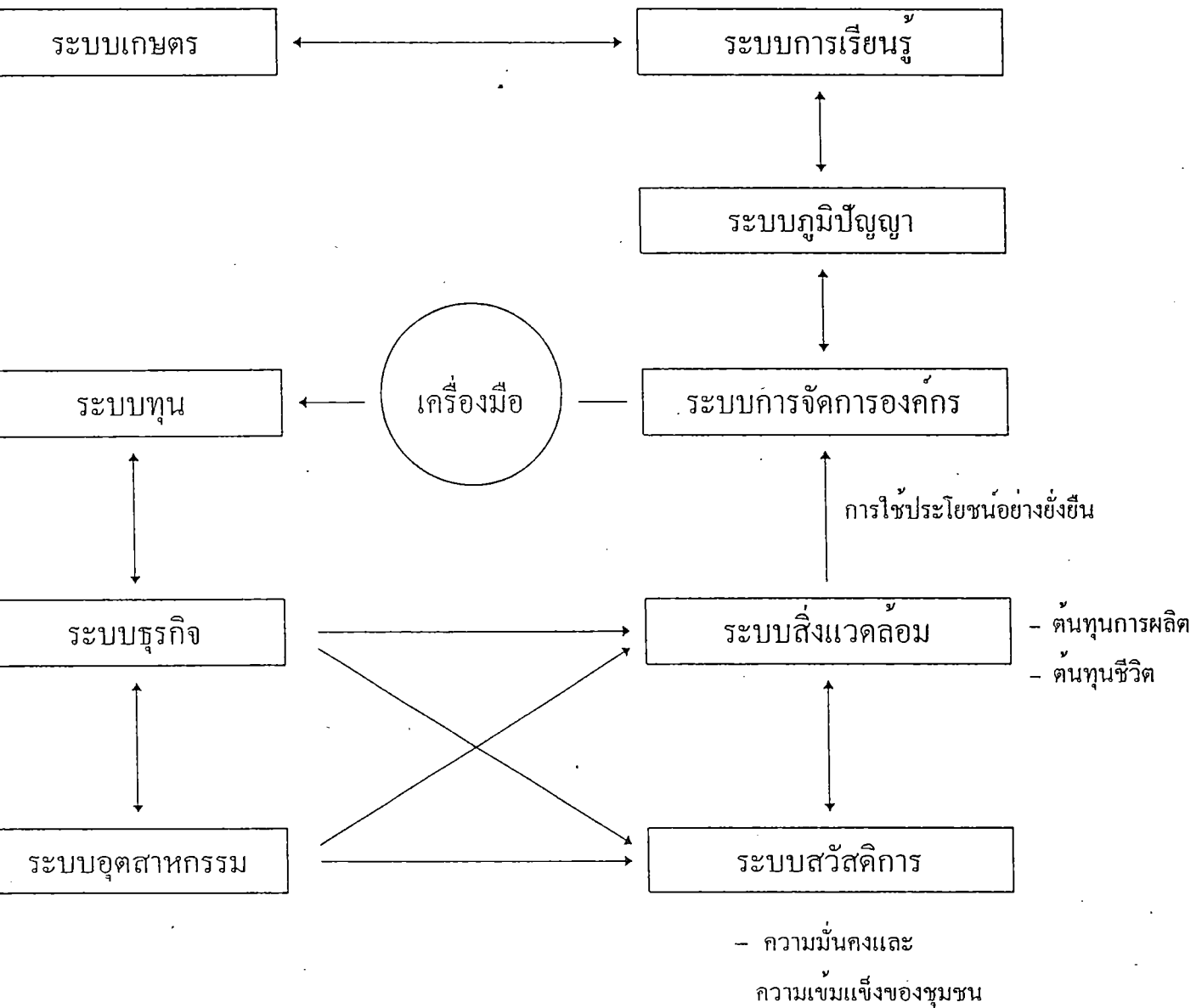
1. ฉันทนา บรรพศิริโชติ และสุริรัช หวันแก้ว ความคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ - เข็มเฉลิม เอกสารสัมมนา เรื่อง “จินตนาการสู่ปี 2000 เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส” 17-18 มิถุนายน 2539 โรงแรมสยามซิตี้ กรุงเทพฯ หน้า 30-31

ชั้นนี้ ภูมิปัญญาที่กล่าวถึงคือระบบวนเกษตร ซึ่งเป็นระบบที่มีเรื่องหลายเรื่องกัน ไม่ใช่เรื่องเดียว ถ้าหากเราสามารถเรียนรู้จากภูมิปัญญาตรงนี้ จะทำให้เราเข้าใจข้อมูล หรือปัจจัยพื้นฐานในการจัดระบบการเรียนรู้ของชุมชน และท้ายที่สุดคือการนำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน ที่สามารถดำเนินการจัดการที่สามารถไปสัมพันธ์กับระบบข้างนอกได้ ไม่ว่าจะเป็นตลาด ระบบธุรกิจ และระบบอุตสาหกรรมและเรื่องของเทคโนโลยี หากต้องการรู้ว่าชุมชนจะเข้มแข็งมั่นคงได้แค่ไหนต้องดูที่สวัสดิการชุมชน และธุรกิจต้องดูควบคู่ไปกับการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืนด้วย แม้ว่าชุมชนจะต้องเรียนรู้ถึงการคิดเรื่องต้นทุน การผลิต และทุนก็ตาม แต่ทั้งหมดนี้ต้องวางฐานอยู่บนการจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสม เพื่อให้เกิดความยั่งยืนของสวัสดิการของชุมชนด้วย อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า แนวคิดในการพึ่งตนเองและสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนต้องมีสามองค์ประกอบดังนี้

1. การเรียนรู้จากภูมิปัญญาในระบบการทำการเกษตรกรรม ที่จะต้องเข้าใจภาพทั้งหมด (holistic view) หรือความเข้าใจแบบองค์รวมที่สามารถประสานทุกสรรพสิ่งที่เกี่ยวข้อง เชื่อมต่อเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ เช่นการทำความเข้าใจในภูมิปัญญาของระบบวนเกษตรว่าคืออะไร
2. การจัดการ เมื่อเกิดการเรียนรู้ก็จะสามารถเรียนรู้วิธีการจัดการได้ ซึ่งการจัดการนี้อาจต้องเชื่อมโยงไปพร้อมๆกับระบบข้างนอก คือตัวเครื่องมือที่เราจะใช้ อันได้แก่ ระบบทุน ระบบธุรกิจ ระบบอุตสาหกรรม แต่ทั้งหมดนี้ต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่ชุมชนเป็นผู้เลือก และชุมชนมีอิสระในการตัดสินใจ
3. ความยั่งยืน แนวทางการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในการบริหารการจัดการ จำเป็นที่จะต้องสัมพันธ์กับระบบสิ่งแวดล้อม ในฐานะต้นทุนการผลิตและต้นทุนชีวิต เพราะเมื่อสามารถรักษาระบบสิ่งแวดล้อมได้ สิ่งที่มาคือสวัสดิการของชีวิต ของครอบครัว และผลสุดท้ายคือความมั่นคงของชุมชน

ทั้งหมดของแนวคิดเรื่องการพึ่งพาตนเองของชุมชนอย่างยั่งยืนสามารถอธิบายได้จากแผนภูมิที่ได้จากการพูดคุย สัมภาษณ์ผู้ใหญ่วิบูลย์ ที่ได้กลั่นแนวคิดที่ค่อนข้างตลกขบขันจากประสบการณ์นานนับสิบๆปี ผ่านการสังเคราะห์ ผ่านการครุ่นคิด ประเมิน เปรียบเทียบสังคมไทยในที่ต่างๆ และการได้พบเห็นประสบการณ์จากประเทศต่างๆ และจากการทำงานอย่างหนักร่วมกับหน่วยงานต่างๆทั้ง กลุ่มภาครัฐและเอกชน ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้สรุปภาพให้เห็นความเป็นไปได้ และแนวโน้มที่กำลังจะเกิดขึ้นในหลายๆชุมชนในอนาคต ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 2 : ความยั่งยืนและความเข้มแข็งของระบบการเรียนรู้พึ่งตนเองของชุมชน



บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กรมวิชาการเกษตร, การศึกษาผลกระทบของการใช้รถแทรกเตอร์เล็กจากต่างประเทศ กรุงเทพฯ :
กรมวิชาการเกษตร, 2536.

กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, เศรษฐกิจไทย : โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลง กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า, 2522.

กำชัย ลายสมิต บรรณาธิการ, เศรษฐกิจไทยในระบบทุนนิยมโลก กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหา
วิทยาลัย, 2533.

จตุรงค์ บุญยรัตนสุนทร บรรณาธิการ, วิถีวิทยาศึกษาในสังคมไทย : มิติใหม่แห่งการพัฒนา
กรุงเทพฯ : เอคิสันเพรสโปรดักส์, 2525.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง บรรณาธิการ, วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า กรุงเทพฯ : สถาบัน
ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2534.

ฉันทนา บรรพศิริโชคและสุริชัย หวันแก้ว, ความคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม เอกสารการ
สัมมนา“จินตนาการสู่ปี 2000 เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส” 17-18 มิถุนายน 2539
โรงแรมสยามซิตี้ กรุงเทพฯ.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม 2475 มุลนิธิตำราโครงการสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
ร่วมกับฝ่ายพิมพ์โครงการ 60 ปีประชาธิปไตย, 2535.

นิธิ เอียวศรีวงศ์, ผ้าขาวม้า, ผ้าชิ้น, กางเกงใน ฯลฯ ว่าด้วยประเพณี, ความเปลี่ยนแปลงและเรื่องสรรพ
สาระ, กรุงเทพฯ : มติชน, 2538.

นิธิ เอียวศรีวงศ์, สังคมไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเผยแพร่และ
ส่งเสริมการพัฒนา, 2539.

นุชจรี ชาติปัญชาชัย, ต้นทุนและผลตอบแทนจากการลงทุนปลูกสวนป่ายูคาลิปตัส คามาลดูลณชี
ภาคเอกชนในจังหวัดฉะเชิงเทรา วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาบัณฑิต สาขาวิชา
การบัญชี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

ประเวศ วะสี, ชุมชนพัฒนา, 1:5 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2530).

ประเวศ วะสีและคนอื่นๆ, ปฏิรูปการศึกษาการสร้างสรรค์ภูมิปัญญา กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด, 2539.

พรณี บัวเล็ก, วิเคราะห์นายทุนธนาคารพาณิชย์ของไทย พ.ศ. 2475-2516 กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์
จำกัด, 2526.

รังสรรค์ ธนะพรพันธ์และนิพนธ์ พัวพงศกร บรรณาธิการ, เศรษฐกิจไทย : บนเส้นทางแห่ง
ประชาธิปไตยประชาคม เล่ม 1 กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531.

วิบูลย์ เข็มเฉลิม, สายพานชีวิต ปาฐกถามูลนิธิโกมลคีมทอง ประจำปี 2529 ณ หอประชุมเด็ก
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ 21 กุมภาพันธ์ 2529.

วิบูลย์ เข็มเฉลิม, ผู้สังคมนเกษตร : สำนักอิสระของชาวนาชาวไร่ กรุงเทพฯ : หมู่บ้าน, 2534.

เสน่ห์ จามริก, ฐานคิดสู่ทางเลือกใหม่ของสังคมไทย กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการ
วิจัย (สกว.), 2541.

สุภาวศ์ จันทวณิช รายงานผลการศึกษาศาภาพสังคม-วัฒนธรรมของพื้นที่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก
ออก โครงการวิจัยและพัฒนาเพื่อการจัดการศึกษาในบริเวณพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก
สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี, 21529.

เสรี พงศ์พิศ, คีนสู่รากเหง้า กรุงเทพฯ : เทียนวรรณ, 2529.

เสรี พงศ์พิศ รวบรวมคำสัมภาษณ์, "ชีวิตและงานของผู้ใหญ่วิบูลย์" การแสดงปาฐกถาพิเศษ ป่วย
อังกากรณ์ ครั้งที่ 5 จัดโดยคณะเศรษฐศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2538.

เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ, ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท เล่ม 1 กรุงเทพฯ : มูลนิธิหมู่บ้าน, 2536"

เสรี พงศ์พิศ, 10 ปี วนเกษตร สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ,
2529.

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ประชาคมวิจัย ฉบับที่ 20 ประจำเดือน กรกฎาคม 2541.

อภิชัย พันธเสน, พัฒนาชนบทไทย : สมุทัยและมรรค ความหวัง ทางออกและทางเลือกใหม่ กรุง
เทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา, 2539.

ภาษาอังกฤษ

Clifford, Geerts, **Local knowledge**, Fontana Press an Imprint of Harper Collins Publishers, 1993.

Pasuk Phongpaichit & Chris Baker, **Thailand Economy and Politics**, Oxford University Press,
1995.

สัมภาษณ์

ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม วันที่ 1 พฤษภาคม 2540.